

Linguistica ONLINE

Issue Fifteen

ISSN 1801-5336

Miscellanea

V

Linguistica ONLINE

ISSN 1801-5336

electronic journal of the Department of Linguistics and Baltic Languages, Masaryk University, Czech Republic

home: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/>

email: linguistica@phil.muni.cz

editor-in-chief:

Aleš Bičan (Masaryk University / Academy of Sciences of the Czech Republic)
bican@phil.muni.cz

editorial board:

Ondřej Šefčík (Masaryk University, Czech Republic)

Václav Blažek (Masaryk University, Czech Republic)

Vít Boček (Academy of Sciences of the Czech Republic)

Paul Rastall (United Kingdom)

James Dickins (University of Leeds, UK)

Barry Heselwood (University of Leeds, UK)

MISCELLANEA V

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/issue-015.pdf>

published: October 9, 2013

copyright of all material submitted is retained by the author or artist

CONTENTS

Issue Fifteen

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/issue-015.pdf>

Vladimír Machaň

History and present position of English in Scotland

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/machan/mac-001.pdf>

previously unpublished

Alexander V. Isačenko

O akustice české hlásky ř

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/isacenko/isa-001.pdf>

a previously unpublished translation of an article from *Phonetica* (1965)

Milan Romportl

Ř a český konsonantický systém

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/romportl/rom-001.pdf>

a previously unpublished translation of an article from the author's *Studies in Phonetics* (1973)

Tomáš Hoskovec

Poetika a filologie (úvodní přednáška kolokvia *Poetický Cikháj v Brně*)

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/hoskovec/hos-001.pdf>

previously published in *Poetický Cikháj v Brně 2010* (2012)

Jan Dvořák

review of *Poetický Cikháj v Brně 2010, Sborník textů o poetice*

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/dvorakjan/dvj-001.pdf>

previously unpublished

HISTORY AND PRESENT POSITION OF ENGLISH IN SCOTLAND^[*]

Vladimír Machaň (Masaryk University, Czech Republic)

Abstract. The paper deals with a complex situation of English in Scotland. Basically, the English of Scotland is Scottish Standard English (SSE), just as Received Pronunciation might be assumed to be the English of England and General American the English of the USA. However, SSE forms just one end of a continuum at the other end of which lies Broad Scots. There is not a uniform view upon Scots; some claim it to be a separate language, others find it only a dialect of English. The paper seeks to describe the outlines of the situation in Scotland as the discussion has been very limited within English Studies in the Czech Republic. To be able to fully appreciate the problems concerned, a brief historical review is necessary. The present day matters, such as language planning, are discussed in the latter part of the paper.

1. Introduction

The language situation in Scotland is not at all straightforward. There are at least two languages currently spoken in Scotland: One of them is Scottish Gaelic, a language belonging to the Celtic branch of Indo-European languages. This language, which developed from Middle Irish together with Modern Irish and Manx, was once spoken throughout the whole Scottish Highlands and the Western Isles but now only around 50,000 people, living mainly in the Outer Hebrides, have some Gaelic ability, although it should be mentioned that revival efforts of recent decades are not negligible.

The other language belongs to the West Germanic branch of Indo-European languages and it is – of course – English. Scottish Gaelic co-existed with English for a long time in Scotland and bilingualism was common in a certain period of history, however, Gaelic influence upon English was relatively small, which will enable us to deal with the Germanic language in this paper quite separately without references to Celtic languages being necessary.

Quite deliberately, I am not saying just “English” because in fact there is not just one Germanic language spoken in Scotland but rather two; the other being what is usually called Scots. However, the question of English versus Scots is not at all a simple one. As will be explained later on, the difference between English and Scots is a result of a standard situation in which a single language develops differently in two geographical areas. According to Education Scotland, an executive agency of the Scottish Government, there are 1.6 million speakers of Scots in Scotland today, but on the other hand, there are a sig-

[*] Previously unpublished, peer-reviewed. [Editor’s note.]

nificant number of people nowadays by whom Scots is perceived as nothing more than a corrupt form of English. It is my view that far fewer inhabitants of Scotland see Scots as an indisputable language proudly used by the Scottish people.

Tom McArthur (McArthur 1998) offers some pros and cons for the decision whether or not Scots should be accepted as a language in its own right. Proponents of the idea of Scots as a dialect of English would generally argue that its grammatical and lexical structure is not different enough to make it a language as such. The problem with such a statement is that there are no rules (official or unofficial) that would allow us to distinguish between languages based on their linguistic structures. In fact, such rules would be rather impossible considering the very nature of languages. On the other hand, the supporters of Scots as a separate language are convinced that Scots has characteristics that should not leave us doubtful about its position as a genuine language. According to their arguments, Scots divides into its own dialects, it has a long and famous literary tradition, it is recognized by the UK government as a regional language under the European Charter for Regional or Minority Languages, and its sound system, grammar and vocabulary indeed are quite different from English.

The debate whether Scots is a dialect of English or a language as such has been long-lasting and probably will not be resolved in the near future (this is not the aim of this paper either), however, it reflects its present-day infirm position. As pointed above, there is no proper definition of a language, which is why the question of Scots is probably next to impossible to resolve. A popular aphorism states that “a language is a dialect with an army and navy”; such a view – if embraced – necessarily condemns Scots to remain a mere dialect for the time being, since the present political conditions in the UK are not really favourable towards acknowledging Scots as a proper language: it is not a language of instruction in schools and despite its above mentioned recognition as a “regional language” under the Charter and even though the Scottish government classified it as a “traditional language” it has no role in the country’s administration and in fact has no official status. Comparison with Scottish Gaelic – which is at hand since both Gaelic and Scots are in great danger of language death – reveals that considerable attention has been paid to the former, but only a little to the latter. There is a Gaelic Language Act of 2005 aiming “to [secure] the status of the Gaelic language as an official language of Scotland commanding equal respect to the English language”; there are schools (even a college) providing Gaelic media education; there is BBC Alba offering TV and radio programmes in Gaelic; there are many official publications and information brochures of various organisations that are available in Gaelic translation. But none of that applies to Scots even though the need of its wider promotion is officially acknowledged from time to time. On the other hand, it is necessary to admit that the position of Scots has much changed in the past decades, too. There is the Scottish Government-funded “Scottish Language Dictionaries”, a research organisation responsible for compiling the authoritative dictionaries of Scots. There is the Ministry for Learning, Science and Scotland’s Languages, created in 2011 and responsible for Gaelic and Scots among others (it is a junior ministerial post reporting to the Cabinet Secretary for Education and Lifelong Learning and as such the Minister does not attend the Scottish Cabinet). There is a Cross-Party Group within the Scottish Parliament, called “Scots Language”, the purpose of which is to promote the language and its heritage. There is *Modren Scots Grammar: Wirkin wi Wirds* (published in 2012 and written entirely in

Scots) that seeks to be the first authoritative grammar book of Scots. There is also *Cairn*, an academic journal focused on Scots and written in Scots. But in spite of all that, much work still needs to be done if Scots is to become the true national language of Scotland (or one of such languages, since Scottish Gaelic deserves the same status).

Apart from “an army and navy” a genuine and living language needs also – and probably even more importantly – the “mass” of its speakers, i.e. people who identify themselves with the language, who take it for granted that what they speak is a certain language and not a different one. And this is what Scots unfortunately lacks, too. On the one hand it seems that many people claim that what they speak is not the English of England but the Scottish tongue, or Scots. But on the other, whenever this tongue is heard in the public – on the television for example – its speaker is very often deemed to be “uneducated” or “working-class”. A proper variety to compare with is then the one that is as close as possible to the standard southern British variety – “BBC English”, “Oxford English”, “Received Pronunciation”, or simply Standard English (SE) as I am going to call it. And finally, traditional Scots with its lexicon, pronunciation and grammatical structures, as it is described in many academic texts, is the language of the past that is not identified with by great numbers of young people, it is “the language of the grandparents”.

Janson (2002) argues that a full language requires a codified written form, needs to be promoted thoroughly by the national authorities and must be accepted as such by its speakers who are proud of using it. In contrast to that, Scots orthography is not at all standardized, it is not an official language of any united Scottish nation, and some of its speakers would possibly feel humiliated if identified as not speaking the prestigious and globally accepted English. It is true that many educated Scots speakers are proud of their mother tongue and are prepared to argue for the necessity to revive its famous history, however, their argument would most probably be presented in Standard English. On the other hand, Scots is now used on an everyday basis mostly by working class speakers, who themselves may feel it as a form of “bad English” spoken by those who are not able to master the proper language. This sad fact is exemplified by the author of *Luath Scots Language Learner*, “the first-ever Scots language course”, who advises the students not to try to use Scots immediately in Scotland since some Scottish people might think that they are being mocked and made fun of (see Wilson 2002: 15).

Having said that, it is my belief that there is a potential for Scots to become a full language in terms by which languages are generally perceived. It will be explained later in this text that at one time in history it was such a language – or at least it was on the way to becoming one. However, much work has to be done if Scots is to acquire the indisputable status of a language.

2. A Summary of the Historical Development of English in Scotland and Scots

English came to the British Isles during the 5th century AD together with the Germanic tribes (Angles, Saxons, and Jutes) that came primarily from what later became known as Frisia. They occupied the eastern shores of Britain and at roughly the same time another nation came to live in the west. They were the Irish (called *Scotti* by the Romans), who in the middle of the first millennium AD expanded the Ulster kingdom of Dál Riata to in-

clude today's south-western Scotland. During the following centuries there were power struggles between them and the Picts, who lived in the north-east, until in the middle of the 9th century Dál Riata and Pictland were united under the rule of Kenneth MacAlpin. (Both the Irish and the Picts spoke Celtic languages, however, the Goidelic language of the Irish gained the upper hand over the Brythonic language of the Picts and gradually developed into modern Scottish Gaelic.) After that the newly established kingdom of Alba (a Gaelic name for Scotland, both then and now) became one of the powers that influenced the overall political development of Britain.

The Germanic tribes' language of those early days is now known as Old English. However, this name does not denote a single and coherent language, but rather a group of dialects reflecting the original homes of the newcomers. Of those dialects, it was West Saxon, the language of King Alfred the Great, primarily spoken in the kingdom of Wessex, that eventually came to dominate and can be considered the original predecessor of Modern English. On the other hand, it was another dialect of Old English, namely the Anglian dialect spoken throughout the north of England that developed during the centuries into what we now call Scots.

In the 8th century another Germanic tribe came to conquer the shores of Britain. These were the Vikings, who occupied the northern and western isles of Scotland and the central part of present-day England. The Vikings' language left indelible traces upon English as spoken both in England and in Scotland. We call the language Old Norse and it developed during the following centuries into the modern North Germanic languages. The Vikings in Britain occupied a territory now known as the Danelaw comprising modern northern and eastern England. Old Norse and Old English were related and it is possible that they were at least to some extent mutually intelligible. The speech communities of the Anglo-Saxons and the Vikings influenced each other and as a result a mixed language developed, sometimes called "Anglo-Scandinavian", the impact of which extended across the borders of the Danelaw. The cross-border trade required unambiguous formulations, which might have been a cause of the great grammar shift, when the complex system of declinations of Old English was gradually lost and English became an uninflected language.

In Scotland the influence of Old Norse was even greater. Traditional Scots includes a great many Scandinavian loanwords (though a far smaller number would be known to current speakers), such as *bairn* (child), *skelp* (hit), *flit* (move house), *nieve* (fist), etc. Apart from vocabulary, Scottish pronunciation was influenced, too. Murison (1979) mentions the absence of palatalization of velar consonants before front vowels in Old Norse, which happened in Old English, resulting in speakers of Scots pronouncing /k/ and /g/ where English has /tʃ/ (or /f/) and /dʒ/, respectively. Examples include pairs such as *kirk* – *church*, *breeks* – *breeches*, *skirl* – *shrill*, *brig* – *bridge*, *rig* – *ridge*, etc. Also, Germanic /-au-/ was retained in Scots, as in *loup* (leap), *coup* (buy and sell, etymologically derived from Old English *cēap* – bargain – just as modern English *cheap*), or *nowt* (cattle, cf. archaic English *neat*).

The linguistic result of the existence of the Danelaw together with changes brought after the Norman Conquest of 1066 by people speaking French (or, strictly speaking, Old Norman, a northern variety of Old French) is now referred to as Middle English when speaking of the language of England, or Older Scots when discussing the language variety of Scotland. The traditional division of Scots into historical periods is thus as follows:

Old English	from the arrival of the Germanic tribes to 1066
Older Scots	from 1066 to 1700
Pre-literary Scots	1066–1375
Early Scots	1375–1450
Middle Scots	1450–1700
Modern Scots	from 1700 to present

Before the coming of the Normans the Gaelic Kingdom of Scotland was already a well-established political power; in 1018 Malcolm II won the decisive Battle of Carham against the Angles and extended the area of the Kingdom southwards to the river Tweed. However, after the establishment of Norman French rule in England in 1066 the Scottish and English aristocracies and political authorities gradually became more and more interconnected and as a result the English language spread northwards and northeastwards further into Scotland. The Germanic language thus expanded at the expense of the Celtic one, while – owing to geographical distance and the original differences within Old English – the development of English in Scotland was somewhat different from that in England.

It is to be realized that until the end of the 13th century, Scotland was predominantly a Gaelic-speaking country. Nevertheless, in the 11th and 12th centuries there was large scale immigration to Scotland from England, which of course brought English speakers, and also those from Scandinavia, the Netherlands and Flanders. This meant bringing speakers of Germanic languages for whom it was naturally easier to adopt English than Gaelic. English thus served as *lingua franca* (having been used by Gaelic-speakers for trading purposes, too), which helped its expansion. Speaking about English having been brought to Scotland, we should still probably prefer the term “Anglo-Scandinavian”, however, at that time the name *Inglis* was used to refer to it, as opposed to *Erse*, that is “Irish”, or “Gaelic”.

When speaking about English influence in Scotland, it is important to realize that its extent hardly exceeded the Highland boundary. The Hebrides went under Norse control already before the 9th century and remained thus until 1266 when the Treaty of Perth was signed and the islands, including the Isle of Man, were seized by the Kingdom of Scotland (and fell under Gaelic influence, not English). Orkney and Shetland were colonized by Norway (that became dominated by Denmark at the end of the 14th century). There was a gradually growing Scottish influence on the islands but they were officially joined to Scotland only in 1472.

In the rest of today’s Scotland we witnessed an increasing use of the *Inglis* language for communicative purposes that were previously reserved for French or Latin only – the crucial year is 1390 when the Acts of the Scottish Parliament began to be recorded in the vernacular. The development of the Germanic language in Scotland at that time is characterized by a continuous divergence from England’s dialects, especially in its vocabulary (the phonology and grammar remaining rather similar to those of northern England). During both the early and Middle Scots period there was a relatively greater impact of borrowings from French in Scots comparing with English (the explanation may be looked for in the “Auld Alliance” between the kingdoms of Scotland and France which lasted from 1295 to 1560). Also, many French loanwords in Scots tended to be of Norman origin, while the cognates in English have their origin in the Parisian variety of French. The “doublets” (see Murison 1979: 7) include *spulyie* [ˈspuli] / *spoil*, *ulyie* [ˈuli] / *oil*, *cunye* [ˈkunji] / *coin*, *campioun* [ˈkɑmpjən] / *champion*, *kinch* [kɪnʃ] / *chance*.

As the language further diverged from English we are entering a period when Scots became a genuine language with its heyday in the Middle Scots phase. It was also at the end of the 15th and the beginning of the 16th century that the name *Scottis* began to be used for the Germanic language of Scotland). After 1450 it was firmly established at all levels of communication having characteristics of a full national language. If the historical development had taken a different direction at that time and Scotland had remained an independent country with its own politics, its people would most probably speak a language distinct from English just as Dutch is distinct from German or Afrikaans from Dutch. However, there was no obstacle for English to continue its expansion and while still in the Middle Scots period, Scots began to decline as a national language. But not only politics is to blame; there are other reasons. The invention and spread of printing, for example, resulted in extensive anglicization of Scottish written texts. The simple fact that English printers were more productive than Scottish ones is important. Moreover, many printers based in Scotland (who might have been Englishmen or foreigners familiarized with English texts), in order to make their books more marketable, opted to use English spelling and grammar norms and thus made the two languages mutually intelligible in not only their spoken but also written forms. Many spelling forms typical of Middle Scots were being replaced by those used in England. For example, before 1520 Scottish printers always used *quh-/qu-/qw-* in words that had (and have) *wh-* in their English counterparts (e.g. *quhare*, *quhome* and *quhirill* for *where*, *whom* and *whirl*, respectively), but after 1580 the English usage increased dramatically becoming almost the only form used after 1650 (research made by Amy J. Devitt, cited by Crystal 1995: 330). Similar findings apply to the past tense ending that changed from *-it* to *-ed*, the present participle (*-and* becoming *-ing*), or to the negative particles *na* and *nocht* which became *no* and *not*, respectively.

Of course, the process of anglicization was complete after the Union of Crowns in 1603 and finally the Union of Parliaments in 1707. Subsequently it was English that was the only official language of the newly established Great Britain. Lectures on proper elocution became common (not only in Scotland but throughout Britain) enthusiastically attended by all those who wanted to speak “good” English. On the other hand, many advised not to get rid of the traces of Scottish pronunciation completely, which would make one’s speech ridiculous, but rather attempt plain and unaffected English that would retain some of the characteristic regional features. The result is what we now call “Scottish Standard English”, a variety of English that is to be heard in media, at schools, in parliament etc. No proper description of SSE is possible as the speaker’s age region of origin almost always plays some role. It is basically Standard English with its grammatical rules as taught in classrooms, the pronunciation of which is (more or less) distinctively Scottish, and which contains a few typically Scottish lexical items. It would be a mistake to perceive SSE as today’s form of Scots, the “national language” of Scotland in the 16th century. SSE is a regional variety of English that – unlike many other English accents – is not deemed socially inferior and undesirable. The original Scots language now survives (of course in a form that has changed during the centuries) only in traditional rural areas where it is used predominantly by old people, and partly among the urban working class where it has acquired a new form as only certain characteristics of Scots remain, while many new slang expressions appear and general British and/or American forms are adopted.

3. Some Examples of Aspects of Scots and Scottish Usage of English

The traditional Scots language is characterized by its own phonology, morphology, syntax and lexicon, all of which are different from Standard English. However, the grammatical differences are not extensive, and most of the forms can be heard in other dialects of English, too. What follows is a very brief introduction to this field.

3.1 Morphology

As far as morphology is concerned, some examples are definitely worth mentioning. In traditional Scots, plural of some nouns can be formed irregularly – sometimes an *-n* sound is added, which was a common means in earlier phases of English (and still is present in a tiny remnant of exceptions: *ox* – *oxen*, *brother* – *brethren*, and *child* – *children*). Thus, the plural of *ee* (“eye”) is *een*, *tree* changes into *treen*, *shae* (“shoe”) has *shuin*, and *kyne* is the plural of *cou* (“cow”). It is to be noted that these forms are virtually non-existent among the majority of current speakers.

It is a common feature of Scots (and many other English dialects) to tend towards regularity or certain generalization where SE is irregular. For example the reflexive pronouns *hissel* and *theirselves* follow the regular pattern of *myself* and *yourself*. The stand-alone possessive pronoun *mines* is just as regular as other forms such as *yours* or *theirs*.

Some verbs whose past tense forms are irregular in SE are regular in Scots: *tell* – *tellt* – *tellt*, *sell* – *sellt* – *sellt*, *keep* – *keepit* – *keepit* (regular English suffix *-(e)d* is used, being realized as *-t* in Scottish pronunciation). There are other verbs where generalization takes place: past participle forms are used to indicate past tense (*see/seen/seen*, *do/done/done*), or the preterite form is used in place of the past participle (*break/broke/broke*, *go/went/went*).

A frequent form is the personal pronoun *yous* used as a plural of *you*. Quite often it has a form of *yous yins* (“you ones”).

3.1 Syntax

There are many syntactical features that differ from SE usage, however, as mentioned above, most of them are found not only in Scotland but in other regions of Great Britain, too. A construction that is attested only in Scotland (and some northern English dialects) is the usage of double modals. (In fact, double modal constructions are found also in Southern American English where it is believed that they were introduced by Scottish immigrants.) This usage enables constructions such as: *He might can go* / *He might should do it* / *Will he can come on Friday?* / *I'll can do it*. A non-standard characteristic of some Scottish modal verbs (basically just *can* and *could*) is its usage after the indicator *to*, which results in, e.g.: *You have to can drive a car to get that job* / *I'd like to could do that*. However, such constructions are limited to a small number of traditional and rural dialects and most Scottish people today would find them not only grammatically incorrect but also quite odd.

Typically Scottish are the negative forms with the enclitic *-nae* (most usually pronounced [nə] but appearing also as [ne], [nɪ] or [nɛ] in various dialects). Thus, sentences such as *He isn't coming*, *I can't go* and *It didn't help* are realized in Scots as *He isnae com-*

ing, *I cannae go* and *It didnae help*, respectively. The adverb *not* usually has the form of *no*, realized as [no(:)] or *nae* [ne(:)] in northern dialects. It is pronounced thus in all positions and is not a result of fast or “lazy” speech. Its usage is similar to SE: *He’s no coming* / *He’s no come yet* / *Na, he’s no* (the pronunciation of the negative response in the last example – SE *no* – will be closest to [nə] in Scots). The Scottish adverb *no* is used in its independent form also in interrogative senses where SE would favour rather the enclitic *n’t*, as in: *Are you no coming with us?* (cf. SE “Aren’t you coming with us?”). This preference is quite common also in tag questions, as in: *You’re coming with us, are you no?* (cf. SE “You’re coming with us, aren’t you?”)

Scots and Scottish English both tend to use progressive verb forms more often than SE, namely with verbs of perception and verbs of mental activity that in SE are used almost exclusively in a simple form: *I was hearing you were late for school this morning* / *I’m wanting a drink* / *I’m not liking it* / *I’m thinking he won’t make it*.

Quite typical of colloquial speech are forms used to denote measurements in the case of which SE requires plural noun whereas Scots employs singular (as do other Germanic languages): *he weighs fifteen stone*, *five year ago*, *(it’s) two meter long* (cf. German “zwei Meter lang”).

As compared with SE, Scottish English (Scots) has a different usage of definite articles, especially in case of various public institutions: *in the hospital* (SE “in hospital”), *at the school* (SE “at school”), *at the kirk* (SE “in church”), *in the jail* (SE “in jail”). There are also other expressions, typically Scottish, that make use of “the”, such as: *the day* (= “today”), *the morn* (= “tomorrow”), *the now* (= “now”), *in the house* (= “at home”), *over the phone* (= “by phone”), *up the stair* (= “upstairs”), *the both of [them]* (= “both of [them]”).

There are also differences between SE and Scottish English in the system of prepositions. Examples are abundant, the following being just a few of them: *angry at s.b.* (SE has *with*), *not to be for any use (of in SE)*, *to be married on to s.b.* (SE has just *to*) etc. Passive voice that takes the preposition *by* in SE can be expressed using *from* or *with* in Scottish English (*frightened from s.t.* / *impressed with s.t.*). SE *from* used to express source is frequently replaced by *off* in Scottish English, as in: *I got the book off him*.

Some differences relate to the usage of relative clauses. In both SE and Scottish English, a relative pronoun may be omitted if it is not the subject of the relative clause: *The man (who) we met yesterday was my brother*. If the pronoun is also the subject of the clause its omission in SE is generally impermissible, however, such constructions do occur in Scottish English: *Who was the man went to the cinema with you?* Oftentimes, the relative pronoun *whose* is replaced by one of three constructions used in the following examples: (1) *The man that’s son lives in Glasgow*. (2) *The man that his son lives in Glasgow*. (3) *The man that his son lives in Glasgow of*.

3.3 Phonology

Possibly, it is phonology that forms the basis of the difference between SE and Scots. A speaker can be easily identified as a Scot after a few words because their pronunciation is unmistakably Scottish. However, as was the case before, it is rather impossible to define a distinct Scottish accent as there are many dialects within the area of Scotland that differ considerably. In the following paragraphs I will mention the most important features.

First of all, Scottish English (Scots) is rhotic. On the other hand, it is becoming evident that there has been an overall decrease of rhoticity in Scotland. As for the phonetics of the consonant <r>, it is quite often not realized as an alveolar approximant [ɹ] of SE but rather as a tap [ɾ] or even trill [r].

Modern SE is characterized by what is usually referred to as the “nurse merger”, which is illustrated by the spelling of some words. Middle English had different vowels before non-prevocalic /r/ in words as *work* [ʌ], *kirk* [ɪ] and *herd* [ɛ], while in modern SE they all merged into open-mid central [ɜ]. This merger did not occur in Scotland.

Very typical of Scottish accents is the pronunciation of a monophthong in words such as *say* or *day* [-e:] and *go* or *low* [-o:] where SE has diphthongs: [-eɪ] and [-əʊ]/[-oʊ], respectively.

Also quite common is the epenthetic vowel [ə] inserted into some clusters containing /r/ or /l/, e.g. *girl* [gʌrəl], *film* [filəm], *umbrella* [ʌmbə'relə], Burns [bʌrənɪz]. This feature is very frequent in Scottish Gaelic and it is possible that from Gaelic it spread into Scots and Scottish English.

In Scots there are to be found many other vocalic changes if compared with SE; examples include (it is to be noted that the patterns are not exclusive and there are many exceptions):

- SE [ɑ] changes into [ɛ] before /r/ and fricatives: *arm, card, heart, father, path, after, Africa, glass*, etc. This feature is similar to the “trap-bath split” which distinguishes American from British English, but not quite the same. American English never has the “flat a” (which is not [ɛ] in this variety but [æ]) before /r/, on the other hand the distinction is present in certain consonantal clusters (namely /ns, nt, mpl/) where Scots has the same vowel as SE (*chance, plant, sample*).
- SE [ɔ:] changes into [e:]: *floor, more, sore, broad*, etc.
- SE [ɛ] changes into [i]: *bread, dead, deaf, head, well*, etc.

Some differences are related to the Great Vowel Shift, the development of which was different in the North (including Northern England, too) and in the South of the British Isle:

- The change from [-u-] into [-aʊ-] did not happen in the North resulting in the typical pronunciation of such words as *house, town* and *brown*.
- Middle English [o:] changed into [u:] in the South, but it developed into [i:] in the North: *boot, fool, tool*, etc. There are exceptions in SE (*blood, flood*) which nevertheless followed the northern pattern in Scotland (just as they did follow the southern pattern in some dialects of England).
- Middle English [i:] changed into [ʌɪ] in southern English as opposed to [eɪ]/[əɪ] in Scots: *bite, ride, time*, etc.

The system of Scottish consonants differs, too. Scots is characterized by the presence of velar fricative [x] (along with the broad vowels /a, o, u/) and the palatal fricative [ç] (along with the slender vowels /e, i/). An archetypal example is the Scottish word *loch*, while otherwise these fricatives are used only in certain proper names and in traditional (possibly historical) rural dialects (*brought* [brɔxt], *daughter* ['dɔxtər], *night* [nɪçt]).

These fricatives represent the preservation of consonants that were present in older forms of English but have disappeared in its modern form. This is also the case of labial-velar fricative [ɱ], which is a realization of the initial consonantal cluster *wh-*. It means that pairs of words such as *whale* – *wale*, *where* – *wear*, *which* – *witch*, *what* – *watt* are not homonyms for Scottish speakers.

3.4 Lexicon

The Scottish lexicon is immense. The *Scottish National Dictionary*, that was compiled between 1931 and 1976 and that covers vocabulary from the 18th century to the 1970s, has ten volumes. However, it is important to say that vast majority of the specifically Scottish entries would be most probably unknown to today's inhabitants of Scotland since many of the genuine Scottish words are to a great extent outdated and not used any more. Also, this dictionary contains entries from all Scottish dialects, each of which made use of only a portion of them.

An important reason for the obsolescence of a lot of Scottish words is that they were connected to the traditional way of life and traditional occupations that only have little reflection in today's life style.

I believe it is useful to divide the Scottish vocabulary into the following groups:

- Cognates with English, which form a great portion of lexical entries. In this case it is oftentimes difficult to decide whether a specific word is a genuine Scottish word or just a different pronunciation of a single word shared with English. Many times the Scottish equivalent may be spelled differently (while there is no general agreement on orthography) but otherwise would represent the same word: Scottish *toun* [tun] has a different vowel than English *town* [taʊn] just as English *privacy* ['prɪvəsi] and American *privacy* ['praɪvəsi] differ in a pronunciation of a single vowel.
- Loanwords from Scandinavian languages. The Scandinavian presence in Scotland was long-lasting and many words were borrowed. As Scandinavian languages are Germanic just as English, some Scottish words have close cognates in SE; for example the above mentioned *kirk* – *church*. Some words are quite widespread in Scotland while no similar word is to be found in English, such as the archetypal Scottish word *bairn* (“child”) which is *barn* in Swedish, Danish and Norwegian. (There was a word *bearn* in Old English meaning “child” but it did not survive into Modern English.) And there are a great many other words found in dictionaries, however, most of them are forgotten now because of the reasons mentioned above. As the Scandinavian presence was much longer in the Northern Isles – Orkney and especially Shetland – their traditional dialects abound with Scandinavian loanwords, but only a tiny portion of them are still used by current speakers
- Loanwords from French. The influence that French had on English was immense and the reasons are well-known. The long-lasting “Auld Alliance” between the kingdoms of Scotland and France in its broadest sense is responsible for the fact that French loanwords in Scots are even more abundant than in the case of Eng-

lish. Words like *ashet* (“dish”), *douce* (“sedate”) or *fash* (“to feel worried”) are still in current use.

- Loanwords from Scottish Gaelic. Scots and Gaelic have coexisted in Scotland for many centuries. Given this, it is fairly surprising that only a relatively small number of Gaelic words made it into Scots and Scottish English. Most of them are geographical terms describing features of the Scottish landscape (and as such they are not unknown to speakers of southern English either): *loch*, *glen*, *crag*, *bog*, etc. The same applies to terms connected with the genuine culture of the Gaels: *sporrán* (a leather pouch worn around the waist in front of the kilt as part of the Highland dress), *skean* (a ceremonial knife worn with a kilt), *quaich* (a shallow drinking cup with two handles). There are not many words of Gaelic origin that are part of modern everyday Scots/Scottish English/SE vocabulary. A few words made it to general English wordstock, such as *slogan* (from *sluagh-ghairm*, “people’s call”), *galore* (from *gu leòr*, “enough”), *gob* (from *gob*, “beak”) and *bard*, the last of which is generally Celtic rather than just Gaelic word. Other words are included in the Scottish lexicon, but their usage definitely depends on regional, social, educational and age characteristics; examples include: *Sassenach* (derogatory term for “Englishman”, from *Sasannach* meaning the same, but without the disparaging connotations), *bodach* (“old man”, from *bodach* with the same meaning), *clachan* (village, from *clachan* with the same meaning), *caurie-haundit* (“left-handed”/“awkward”, from *cearr* meaning “wrong”/“left”), *keelie* (“rough male urban person”, from *gille*, “boy”), *capercaillie* (“wood grouse”, from *capall coille*, literally “horse of the wood”).

3.5 Scottish Standard English

It has been mentioned before that SSE is basically SE with Scottish pronunciation. Therefore nothing that was said above about morphology and syntax applies to SSE. It is pronunciation that distinguishes SSE from SE, just as is – more or less – the case of General American. Rhoticity, the epenthetic vowel [ə], the fricatives [x]/[ç] (in Scottish words like *loch* but never in shared words like “night”) and [ʌ], pronunciation of final [-ei] and [-oʊ] as [-e:] and [-o:], the opposition of Scottish [əi] and English [ʌi] – these are the features that can be heard from teachers, politicians etc. As for the vocabulary, a typical Scottish word may be used in order to express one’s Scottish affiliation, the Scottish attitude. Thus, a TV news reader may sum up the weather forecast as a *dreich* day ([dri:ç], “bleak”) or a university professor may invite his colleague for a *wee dram* (“small drink”) of whisky. On the other hand, many other expressions and differences in pronunciation would be deemed to be improper, slang, uneducated, dialectal, etc.

3.6 Highland English

In order that the account of English in Scotland is complete, the variety that is usually referred to as “Highland (and Island) English” should be mentioned. Basically it is English used by people living in the Highlands and the Western Isles of Scotland, whose first language is Scottish Gaelic and who therefore use Gaelic grammatical and phonological fea-

tures. However, it would not be a great exaggeration to say that nowadays there are no such people. An absolute majority of Gaelic speakers are fully bi-lingual and equally comfortable in English as they are in Gaelic. Possibly only some rather old people would still say *He's after going* (He has gone) or *I doesn't know*. Also Gaelic pronunciation is not at all common, as everybody is now exposed to English from birth. Examples would include e.g. pre-aspiration (very common in Gaelic) of voiceless stops (“water” pronounced as [ˈwəˈh̥tə], “happen” as [ˈhəˈp̪ən]), lack of voice-voiceless opposition of stops (also standard in Gaelic) resulting in realizations such as “bring” [prɪŋ] or “feed” [fi:t], or lack of alveolar and post-alveolar fricatives [z] and [ʒ], giving “pleasure” [ˈplɛʃər] or “scissor” [ˈsɪsər], the latter showing yet another feature, namely the use of singular for normally plural nouns.

4. Conclusion

In the above paragraphs the complicated position of English (or English and Scots) in Scotland was described. Once in history lowland Scotland had its own language, known as Scots, distinct from the language of England (which is a claim that is disputed by some, though). Historically the languages were closely related to each other: they both descended from Old English and both were very much affected by Scandinavian languages and later by French. They were thus probably always mutually understandable to a great extent (at least with some effort) and therefore the distinction between two separate languages has always been a reflection of social perception rather than a contrast in linguistic categories such as lexis and grammar. Due to historical developments the social situation of Scots deteriorated and in the 19th century it began to be viewed as nothing but an inferior and bad form of English. It was only in the second half of the 20th century that Scots began to be discussed as a language in its own right capable of becoming a language of legislation, instruction in schools and general use at all levels of social interaction.

The revival is part of the generally improved attitudes of modern society towards minority and traditional cultures. Supporting an original culture of a nation is by all means an important and correct decision but in Scotland the situation is not at all straightforward. The connection to England has been too long and too close. Any language planning in Scotland has to conform to that fact. It seems appropriate to try to improve the status of Scots which is still stigmatised as being the speech of uneducated, socially marginal classes. Levelling the position of Scots with that of Scottish Standard English would definitely benefit the social situation of its speakers as seen both by others and by themselves. On the other hand, being a native speaker of English is nowadays an indisputable advantage that should not be taken away from people in Scotland for example by failing to teach English to pupils in schools. However, this concern seems to be quite irrelevant considering the present circumstances in Scotland, since English is firmly established there.

It is important to bear in mind that the distinction between languages is sometimes only a matter of abstract conceptualization. Czech and Slovak, for example, are almost 100 per cent mutually understandable, yet no one denies that they are two separate languages. What matters is that they are accepted by their speakers separate. This is far more important than differences in vocabulary, morphology and syntax.

References

- BAUGH, Albert Croll – CABLE, Thomas. 2002₅. *A History of the English Language*. London: Routledge.
- BRAGG, Melvyn. 2003. *The Adventure of English*. London: Hodder and Stoughton.
- CORBETT, John. 2003. "Language Planning and Modern Scots". *The Edinburgh Companion to Scots* (eds. Corbett, John – McClure, J. Derrick – Stuart-Smith, Jane). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CORBETT, John – MCCLURE, J. Derrick – STUART-SMITH, Jane. 2003. "A Brief History of Scots". *The Edinburgh Companion to Scots* (eds. Corbett, John – McClure, J. Derrick – Stuart-Smith, Jane). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CRUTTENDEN, Alan. 2008₇. *Gimson's Pronunciation of English*. London: Hodder Education.
- CRYSTAL, David. 1995. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRANK, Jan. 2007. *Skotsko*. Praha: Libri.
- JANSON, Tore. 2002. *Speak. A Short History of Languages*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- JONES, Charles. 2002. *The English Language in Scotland: An Introduction to Scots*. East Linton: Tuckwell Press.
- MATHESON, Catherine – MATHESON, David. 2000. "Education and Cultural Identity". *Educational Issues in the Learning Age* (eds. Matheson, Catherine – Matheson, David). London – New York: Continuum.
- MCCARTHER, Tom. 1998. *The English Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MCCLURE, J. Derrick. 1994. "English in Scotland". *The Cambridge History of the English Language. Volume V* (ed. Burchfield, Robert). Cambridge: Cambridge University Press.
- MCCRUM, Robert – CRAN, William – MACNEIL, Robert. 1986. *The Story of English*. London: Faber and Faber Limited.
- MILLER, Jim. 1993. "The Grammar of Scottish English". *Real English: The Grammar of English Dialects in the British Isles* (eds. Milroy, James – Milroy, Lesley). London – New York: Longman.
- MILLER, Jim – BROWN, Keith. 1982. "Aspects of Scottish English Syntax". *English World-Wide* 3.3–17.
- MURISON, David. 1979. "The Historical Background". *Languages of Scotland* (eds. Aitken, Adam Jack – McArthur, Tom). Edinburgh: W & R Chambers.
- VIERECK, Wolfgang – VIERECK, Karin – RAMISCH, Heinrich. 2004. *Encyklopedický atlas anglického jazyka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- WILSON, L. Colin. 2002. *Luath Scots Language Learner: An introduction to contemporary spoken Scots*. Edinburgh: Luath Press Limited.

O AKUSTICE ČESKÉ HLÁSKY $\check{r}^{\dagger[*]}$

Alexander V. Isačenko

Abstract. Acoustical investigations into the nature of Czech $\check{r}$ -sounds have shown that these sounds are not always pronounced as thrills [sic!]. Unvoiced $[\check{r}^{\circ}]$ is often pronounced as a sequence of an unvoiced $[\check{r}^{\circ}]$ and a characteristic friction whose acoustic properties are distinctly different from both $[\check{z}]$ and $[\check{s}]$. The Czech phoneme $/\check{r}/$ is interpreted as a sonorant affricate with the feature [+strident].

0. Čeština disponuje hláskou, která je obvykle popisována jako apikoalveolární vibranta (thrill) se třecím šumem. Tato hláska má dvě podoby: znělé $[\check{r}]$ a neznělé $[\check{r}^{\circ}]$. Varianty vykazují komplementární distribuci a všichni badatelé je považují za alofony jednoho fonému. O distribuci obou alofonů pojednává článek P. Zimy⁴. Distribuční status fonému $/\check{r}/$ není jednoznačný: v určitém okolí se chová jako sonora, na rozhraní mezi slovy naproti tomu jako hláska třená³.

1. Je všeobecně známo, že výslovnost českého $[\check{r}]$ a obou jeho variant je pro cizince velmi obtížná. Znělé $[\check{r}]$ se nahrazuje spojením $[r + \check{z}]$ a neznělé $[\check{r}^{\circ}]$ pomocí $[r + \check{s}]$. S takovým časovým rozložením hlásky $\check{r}$ většina českých fonetiků rozhodně nesouhlasí. B. Hála předpokládá, že je třecí šum přerušován kmitáním jazyka v průběhu celé fonace. Počet kmitů jazyka má být u hlásky $\check{r}$ vyšší, jazyk také kmitá rychleji a proud vzduchu při fonaci je intenzivnější než u českého lingválního r^2 .

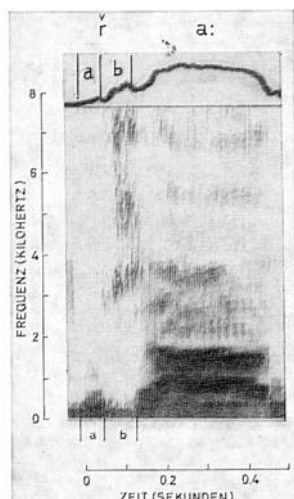
2. Sonografické analýzy ukázaly, že vibrace špičky jazyka při výslovnosti obou variant $\check{r}$, kterou většina badatelů předpokládá, se projevuje buďto velmi málo, nebo se vyskytuje pouze v počáteční fázi fonace.

Obrázek 1 ukazuje sonogram první slabiky slova *řádny* $[\text{'ra:dni:}]$. Artikulace začíná nasazením hlasu (a) a pokračuje jako vertikální ale jen nepravidelně strukturovaný šum rozdělený na formanty (b). Na křivce intenzity (na obrázku nahoře) lze jen sotva rozeznat jednotlivé kmity jazyka, které u lingválního r tvoří zřetelné záhyby směrem dolů. Pokud si k porovnání vezmeme sonogram první slabiky slova *žádný* $[\text{'ža:dni:}]$ (obr. 2), zjistíme, že se i zde začíná nasazením hlasu (c), zatímco obraz vlastního šumu (d) není homogennější než obraz «vibranty» $[\check{r}]$. Na křivce intenzity hlásky $[\check{z}]$ lze mimo jiné rozeznat kolísání, které bychom očekávali spíše u hlásky $\check{r}$.

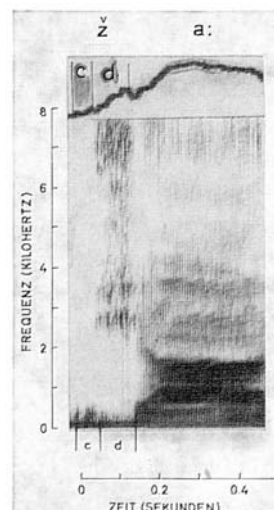
Ve slově *maří* $[\text{'ma:ri:}]$ (obr. 3) jsou na sonogramu jasně rozeznatelné první tři kmity jazyka při realizaci $[\check{r}]$ jako vertikální linie, další kmity jazyka (dva?) jsou nezřetelné. Hláska $[\check{z}]$ je ve slově *maží* $[\text{'ma:zi:}]$ (obr. 4) sice také strukturována vertikálně, ale nejedná se zde o žádný periodický jev.

[†] Věnováno panu profesoru Eberhardu Zwirnerovi k 65. narozeninám.

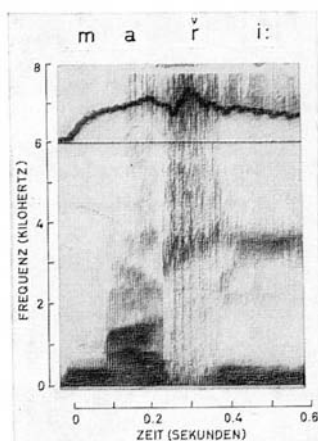
[*] Previously published as Isačenko, Alexander V. 1965. "Zur Akustik des tschechischen $\check{r}$ -Lautes". *Phonetica* 12.1–12. Translated by Zuzana Malášková. [Editor's note]

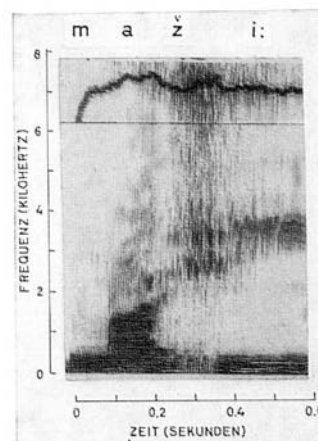
Obr. 1. Sonogram slabiky [řa:] ve slově [řa:dni:]. (a) nasazení hlasu, (b) nepravidelně strukturovaný šum [ř].

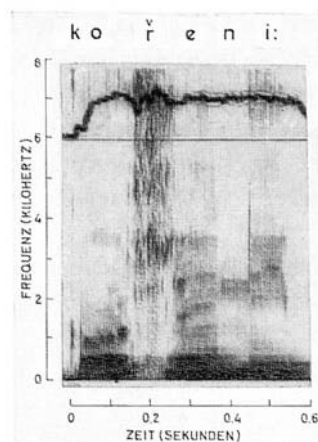
Obr. 2. Sonogram slabiky [ža:] ve slově [ža:dni:]. (c) nasazení hlasu, (d) šum [ž].

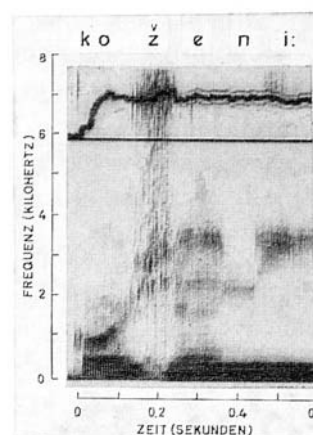
Obr. 3. Sonogram slova [maři:]. Všimněte si kolmých čar, pomocí nichž lze poznat kmitání špičky jazyka.

Obr. 4. Sonogram slova [maži:]. Všimněte si nepravidelného členění [ž].

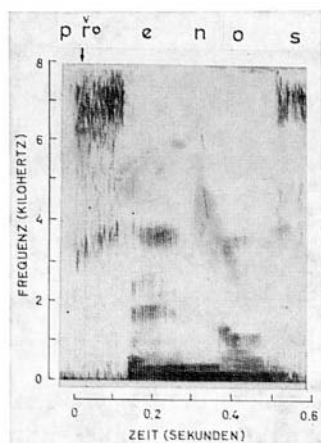
Obr. 5. Sonogram slova [kořeni:]. Periodické kmitý jazyka zde nelze rozpoznat.

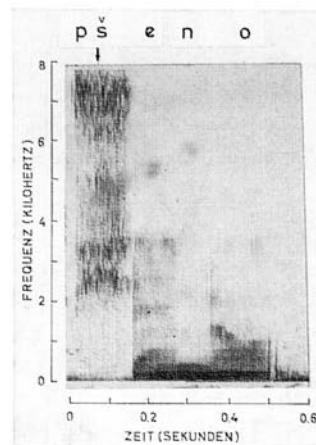
Obr. 6. Sonogram slova [koženi:]. [ž] vykazuje zřetelné (neperiodické) vertikální členění.

Znělé [ř] ve slově *kořenný* ['kořeni:] nevykazuje žádné zřetelné periodické kmity jazyka (obr. 5); třecí šum je nejasně strukturovaný. Porovnáme-li s tímto sonogramem slova *kožený* ['koženi:], lze zde spíše rozeznat vertikální členění šumu, ačkoli se vlastně jedná o homogenní [ž] (obr. 6).

V dosud uvedených případech je znělé [ř] rozděleno jen náznakem do diskrétních po sobě jdoucích segmentů (flaps), ze kterých je možné usuzovat, že opravdu dochází k nepřetržité vibraci špičky jazyka.

Obr. 7. Sonogram slova ['přenos]. Kmity jazyka jsou v nejspodnějším formantu jen nezřetelné. Na křivce intenzity nelze rozeznat žádné kmitavé pohyby jazyka. Šipka ukazuje na místo řezu.

Obr. 8. Sonogram slova ['pšeno]. Šipka ukazuje na místo řezu.

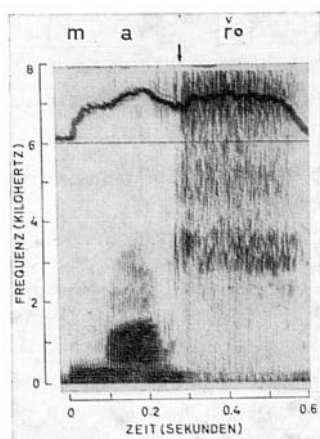
3. Nyní se budeme věnovat neznělé variantě [ř°]. Ve slově *přenos* ['přenos] lze sice rozeznat v oblasti nejspodnějšího formantu určité vertikální členění (obr. 7), avšak křivka intenzity sotva vykazuje nějaké záhyby. Pokud si ke srovnání vezmeme slovo *pšeno* ['pšeno], tak uvidíme, že i zde v obou nejspodnějších formantech dochází k určitému vertikálnímu členění, ačkoli však u [š] nelze hovořit o «kmitání» špičky jazyka (obr. 8). Po všech výše uvedených informacích je sporné, zda se neznělé [ř°] odlišuje od neznělého [š] výhradně výrazným vertikálním členěním šumu.

Pokud porovnáme sonogram slova *mař* [mař°] (obr. 9) se sonogramem slova *maš* [maš] (obr. 10), zjistíme, že u slova [mař°] je viditelný *jeden* výrazný kmit jazyka na začátku artikulace neznělého [ř°] (šipka). Celé další trvání realizace [ř°] je vyplněno naprosto nepravidelně členěným šumem, který zahrnuje všechny formantové oblasti. Neznělé [š] ve slově [maš] je o něco kratší než [ř] ve slově [mař°].

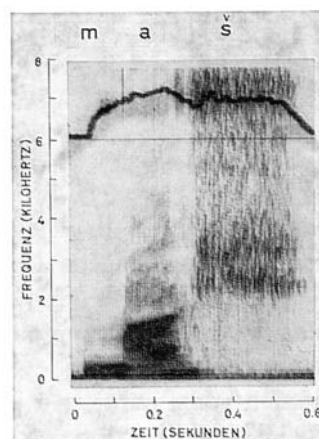
Ve slově *mokř* [mokř°] jsou na sonogramu (obr. 11) jasně vidět *dva* zřetelné kmity jazyka (šipky). Přitom se očividně jedná o rolované *neznělé* [r°]. Zbývá část artikulace (více než 80 % celkové doby trvání) je vyplněná trvalým třecím šumem.

Sonogram slova *vepř* [vepř°] ukazuje, že neznělé [ř°] lze, přinejmenším v koncové pozici, vyslovit i bez jakékoli vibrace jazyka (obr. 12). Průběh šumové hlásky je homogenní a nevykazuje žádné stopy periodické vibrace špičky jazyka.

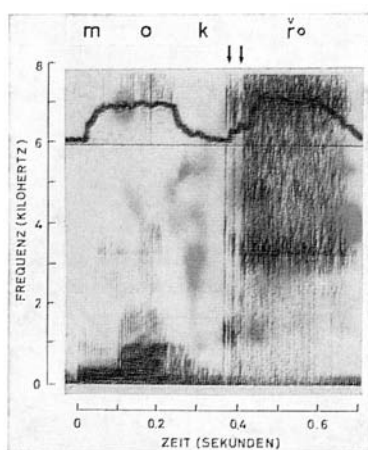
Ze sonogramů slov [mař°] a [mokř°] vyplývá, že se u české hlásky *ř* vyskytuje v některých pozicích s jednou *časovou* sekvencí «neznělé [r°] (s 1 až n kmity jazyka) + stálý třecí šum», tedy přesně taková realizace, kterou čeští fonetikové a jazykovědci odmítají jako «cizorodou» a «špatnou».

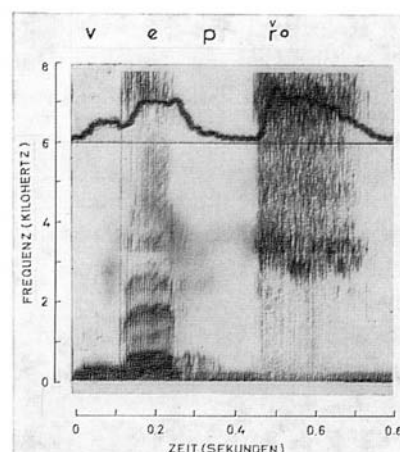
Obr. 9. Sonogram slova [mař°]. [ř°] začíná *jedním* zřetelným kmitem jazyka (šipka). Šum [ř°] není periodicky strukturován, ačkoli lze rozeznat rychlé, avšak jen nepravidelné kmitavé pohyby jazyka.

Obr. 10. Sonogram slova [maš]. [š] je o něco kratší než [ř°] ve slově [mař°].

Obr. 11. Sonogram slova [mokř°]. [ř°] začíná *dvěma* zřetelnými kmity jazyka (šipky) a potom přechází do kontinuálního šumu.

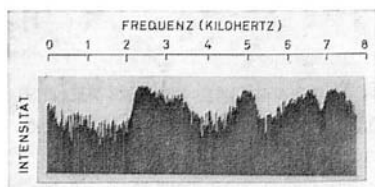
Obr. 12. Sonogram slova [vepř°]. [ř°] tvoří kontinuální šum bez rozeznatelných kmitů jazyka

4. *J. Chlumský* již v roce 1911 pomocí svých kymografických zkoumání prokázal, že by se měly rozlišovat dva typy hlásky ř: (a) ř, které vibruje vždy bez výjimky, a (b) ř vibrující pouze na začátku artikulace, které pak přechází do plynulé spirantické artikulace. Spirantická část artikulace může dle *J. Chlumského* činit polovinu či ještě větší část celkové délky¹. Tato pozorování byla potvrzena moderními metodami zkoumání. Ukázalo se však, že spirantický podíl může tvořit až 90 % celkové délky realizace hlásky [ř°].

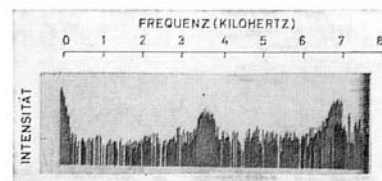
5. České lingvální *r* je vibranta s 1 až n kmity jazyka bez zaznamatelného třetího šumu. Hlávka ř je oproti tomu vibranta (s 1 až n kmity) se třecím šumem. K vibracím špičky jazyka, jak jsme viděli, nedochází nutně ve všech fázích artikulace této hlásky; kmity jazyka mohou být omezeny na začátek artikulace.

Fonematický systém češtiny vykazuje dva fonémy, které by bylo možné popsat jako spojení dentálního závěru s následným třecím šumem. Jsou to afrikáty /c/ (= [t + s]) a /č/ (= [t + š]). U /ř/, které chceme popsat především jako «[r] + třecí šumová složka», nedochází k žádnému celkovému vytvoření závěru. Hlávka ř začíná neúplným závěrem charak-

teristickým pro [r], avšak vytvoření úžiny je zde výraznější než u [r]. Následný třecí šum může být periodicky přerušovaný dalšími kmity jazyka po celou dobu jeho trvání (| – | – | – | –). Hlávka [ř] však také může začínat jedním nebo více kmity charakteristickými pro *r* a přejít ve stálý třecí šum (| – – – nebo || – – – nebo ||| – – –). V obou případech by bylo možné porovnat vztah /r/:/ř/ se vztahem mezi /s/:/c/ popř. /š/:/č/.

Obr. 13. Řez [š] ve slově [pšeno] (srov. obr. 8).

Obr. 14. Řez [ř°] ve slově [přenos] (srov. obr. 9).

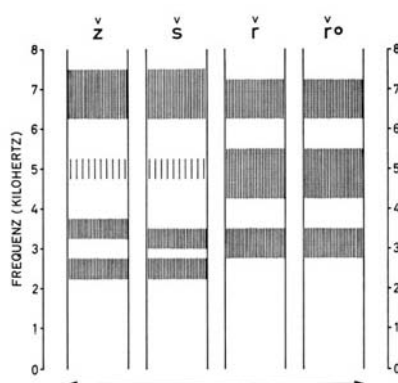
6. *H. Kučera* popisuje české fonémy /c/, /č/ a /ř/ jako ostře znějící (strident) [2, str. 24]. Jsou to jediné fonémy systému, které podle *H. Kučery* disponují zmíněným rysem.

Takové slovní páry jako [maš] a [mař°] čeští posluchači jednoznačně rozlišují, a to i v případě, že se [ř°] vyslovuje s velmi málo výrazným či vůbec žádným kmitavým pohybem jazyka (sr. obr. 9). Zřetelně vnímatelný akustický rozdíl mezi [š] a [ř] lze tedy hledat pouze v akustické struktuře *podílu šumu* hlásky [ř]: slovo [vepř°] (obr. 12) nikdy nebude vnímáno jako *[vepš], ačkoli zde však dochází pouze ke kontinuálnímu třecímu šumu. Hlávky [ž š] mají skutečně jinou formantovou strukturu než [ř ř°]. Charakteristické formanty uvedených hlásek lze schematicky lokalizovat takto:

[ž]	[š]	[ř]	[ř°]
asi 2500 ~	2500 ~		
	3250 ~	3000 ~	3000 ~
asi 3500 ~			
		4500 ~	4500 ~
(5000 ~)	(5000 ~)	5000 ~	5000 ~
		6000 ~	
	6250 ~		
6500 ~		6500 ~	6500 ~
		7000 ~	7000 ~
7250 ~	7250 ~		

Tyto výsledky naměřené na sonogramu jsou částečně potvrzené řezy frekvencí. Obrázek 13 ukazuje řez [š] ve slově [pšeno] (místo řezu je na obrázku 8 označeno šipkou); obrázek 14 znázorňuje řez [ř°] ve slově [přenos] (místo řezu je na obrázku 7 označeno šipkou). Formantové oblasti hlásek [ž š ř ř°] jsou schematicky znázorněny na obrázku 15. Vidíme, že je třecí šum hlásek [ř] a [ř°] *kompaktnější* než u [ž] a [š]. Na druhé straně je šum [ř] a [ř°] *jasnější* než šum [ž] a [š]. Obě tyto vlastnosti dohromady mohou být přiřazeny rysu «ostře znějící» (strident). Tím je řečeno, že rys «ostře znějící» představuje akustický korelát artikulačního rysu «afrikáta». Stejně jako /c/ a /č/ je také české /ř/ afrikáta, přičemž se

závěrová část /ř/ – odpovídající vibrantní povaze *r* – může buďto periodicky opakovat v celé její realizaci, nebo se může vyskytovat pouze na začátku.

Obr. 15. Schematické zobrazení rozdělení formantů u [ž], [š], [ř] a [ř°]. Slabě šrafované formanty lze rozpoznat jen nejasně.

7. Čeští fonetikové, kteří rozhodně odmítají chápat hlásku *ř* jako [r + ž], popř. jako [r + š], mají pravdu, neboť šum [ř] a [ř°] opravdu není *žádné* [ž] popř. [š]. Označíme-li tento ostře znějící třecí šum hlásky *ř* jako [ž*] a [š*], pak můžeme chápat foném /ř/ z artikulačního hlediska jako afrikátu typu [r + ž*] (se znělým [r]), popř. jako [r° + š*] (s *neznělým* [r°]). Tato afrikáta se vyskytuje v následujících variantách:

vibranta	částečná vibrace	kontinuální šum
znělá:	[rž* rž* rž* ...] nebo [rž* (rž*) ž*ž* ...] nebo [ž*ž*ž* ...]	
neznělá:	[r°š* r°š* r°š* ...] nebo [r° (r°š*) š*š* ...] nebo [s*s*s* ...]	

8. Někteří mluvčí češtiny používají místo normálního lingválního [r] zadní [R] (různá artikulace). Tito mluvčí pak také pravidelně nahrazují hlásky [ř] a [ř°], a sice typicky ne hláskami [z] a [s], ale intenzivními (ostře znějícími) variantami [v] a [f], které zde budeme označovat jako [v*] a [f*].⁺ Volbu právě této substituce je možné odvodit – nehledě na distribuční hlediska⁺⁺ – z principu *relevantní podobnosti*: ostře znějící hlásky [v* f*] jsou spiranty a nikoliv apiko-alveolární vibranty, a přesto jsou tomu specifickému třecímu šumu po ostře znějícím [ž* š*] fonému /ř/ *podobnější* než apiko-alveolární spiranty [ž š], které právě rys «strident» nevykazují.

Skutečnost, že je výslovnost [R] u českých mluvčích zpravidla provázena zmíněnou substitucí *ř*, se zdá podporovat tvrzení, že jsou fonémy /r/ a /ř/ v systému spolu velmi úzce spojeny a opravňuje nás k předpokladu, že je /ř/ třeba považovat za sonoru, a sice za *afrikovanou sonoru* i přes určité odlišné distribuční rysy⁺⁺⁺.

⁺ Ostře znějící hlásky [v*] a [f*] vykazují ve frekvenčním rozmezí mezi 6250 a 7500 Hz charakteristický nárůst intenzity, který u obvyklého [v] a [f] chybí. Příslušné sonogramy zde z důvodu nedostatku místa nemohly být uvedeny.

⁺⁺ V češtině se vyskytují např. na začátku slova skupiny konsonantů /př/ a /pš/, /kř/ a /kš/, /vř/ a /vš/, zatímco skupiny konsonantů typu */pf/, */kf/, */kv/ se v této pozici nevyskytují, takže hlásky [v* f*] v této pozici nemohou být zaměněny za žádnou jinou spirantu, a nemůže tedy dojít k nedorozumění.

⁺⁺⁺ Na tomto místě bych chtěl poděkovat řediteli fonetického institutu univerzity v Uppsale, panu profesoru Dr. Göranu Hammarströmovi, za jeho velkorysost, se kterou mi umožnil přístup k přístrojům jeho institutu

Literatura

1. *Chlumský, J.*: Une variété peu connue de l'*r* linguale (Le *ř* tchèque). Rev. Phonétique 1: 58 (1911).
2. *Hála, B.*: Výslovnost spisovné češtiny, její zásady a pravidla, I; str. 22–23 (Praha 1955).
3. *Kučera, H.*: The phonology of Czech; str. 30-31, 34-35 (Mouton & Co., 's-Gravenhage 1961).
4. *Zima, P.*: Souhláska ř v českém systému znělostní asimilace. Sborník slavistických prací; str. 36–43 (Praha 1958).

a za to, že mě zasvětil do techniky moderní elektroakustiky. Můj dík patří také lektoru českého jazyka na slavistickém ústavu univerzity v Uppsale, panu Dr. Jiřímu Marvanovi, který vyslovoval jednotlivé příklady, za jeho snahu při kompilaci pokusných materiálů.

Ř A ČESKÝ KONSONANTICKÝ SYSTÉM^[*]

Milan Romportl

Abstract. A detailed acoustic analysis and hearing analysis have shown that vibrancy is an essential feature even of the Czech consonant ř in both its variants (i.e. voiced and unvoiced), although it need not be involved in every single realization. However, if the fricative noise is repeatedly suppressed (or if the fundamental tone also fluctuates in the voiced variant), a Czech listener will identify the respective segment no more than as a realization of the phoneme /ř/. — The peripheral position of /ř/ (and the vibrants generally) in the Czech consonantal system has its equivalent in the complex structure of the distinctive feature of “vibrancy”.

0. Existence českého konsonantu ř nutí vědce, kteří se zabývají hláskoslovím češtiny, k zamyšlení již celá desetiletí. Podle toho, jak se mění hlediska, ze kterých jsou zkoumány jednotlivé realizace hlásek a celé systémy, se fonetické a fonologové snaží v kratších či delších časových odstupech stále znovu vysvětlit a popsat tuto otázku z nového úhlu pohledu.

Necháme-li stranou starší pojednání od L. Dolanského o českém R,¹ kde se také upozorňuje na existenci českého ř, musíme na začátku zmínit především známou monografii J. Chlumského,² z posledních let je to pak hned několik prací, které se – sice z různých hledisek – vracejí k otázce tohoto typicky českého ‚speciálního‘ fonému³ a snaží se ji polemicky vyřešit.

Mám na mysli především článek P. Zimy, který se věnuje specifickému postavení konsonantu /ř/ v systému české asimilace znělosti z diachronického, ale i ze synchronického hlediska.⁴ Dále pak článek B. Hály v Havránkově slavnostním sborníku,⁵ kde se autor snaží rekonstruovat pravděpodobný vývoj českého (popř. obecně západně slovanského) /ř/. Za zmínku stojí i příslušné pasáže v Kučerově monografii o fonologii češtiny,⁶ ve které jsou obzvlášť významné jeho poznámky k distribuci českého /ř/, popř. článek J. Vachka o [ř] ve

[*] Previously published as Romportl, Milan. 1967. “Ř und das tschechische Konsonantensystem”. *Phonetica Pragensia* 1.7–27. Reprinted in Romportl, Milan. 1973. *Studies in Phonetics*. Praha: Academia. The latter version was used for the translation. Translated by Zuzana Malášková. [Editor’s note]

¹ L. Dolanský, *O výslovnosti hlásky R*, Věstník českých profesorů 8, 1901, str. 243–251.

² J. Chlumský, *Une variété peu connue de l’r linguale (le ř tchèque)*, Revue de Phonétique 1, 1911, str. 33–67.

³ Používáme termín V. Skaličky, *O fonémech základních a zvláštních*, Universitas Carolina, č. 1, 1956, Philologica 1, str. 41–53.

⁴ P. Zima, *Souhláska Ř v českém systému znělostní asimilace*, Sborník slavistických prací, Praha 1958, str. 36–43; sr. také str. 113 této knihy [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973].

⁵ B. Hála, *K otázce primárních a sekundárních motoricko-akustických znaků hlásek*, Slavica Pragensia 4, 1962, str. 63–68 (ve zkrácené podobě také v Proceedings Münster, 1965, str. 332–335).

⁶ H. Kučera, *The Phonology of Czech*, ’s-Gravenhage 1961.

slovanských jazycích.⁷ Z nejnovějších prací je třeba zmínit pojednání A. Isačenka, které představuje nejen pokus o akustickou analýzu dnešního způsobu realizace tohoto českého fonému, ale také stanovení jeho fonologického statutu.⁸

Ve svém článku se pokusím navázat především na tři naposledy zmíněné práce, budu konfrontovat a zpřesňovat výsledky analýz popsaných v těchto člancích s výsledky naší analýzy, při které jsme použili nejen příbuzné a podobné metody, ale i další a nové postupy. Pomocí tohoto výzkumu chci dospět ke stanovení pozice českého fonému /ř/ v dnešním fonemickém systému češtiny.

1.1 Jedinečnost výskytu konsonantu ř v češtině je často popírána. Popisy některých jiných jazyků zmiňují občas podobné hlásky, přičemž poukazují na příbuznost s českým ř.⁹ Někdy se jedná spíše o podobnost, která se týká zvláštního postavení konsonantu v inventáři fonémů příslušného jazyka, než o artikulační či akustickou shodu, v jiných případech naopak o podobnost, která platí jen částečně.

Několikrát se upozorňuje na podobnost čínského ž a českého ř. Dle mého názoru podobnost spočívá spíše v timbru (příp. v rozložení hlavních zesílení v akustickém spektru) než v průběhu timbru v čase. Také se zdůrazňuje podobnost anglického r v pozici po t s českým [ř°], které právě tak následuje po t,¹⁰ někdy se hovoří o podobnosti některých pozičních variant /r/ v jihoamerických dialektch španělštiny (v Chile atd.) a jiné.

Jak je zmíněno ve zde citovaném článku Isačenka, hlavní námitka, kterou čeští fonetické uvádí proti cizím popisům (příp. interpretacím) českého ř, spočívá v tom, že nepřipouští možnost nerealizace /ř/ jako vibranty v celém průběhu. Z akustického hlediska je dle Chlumského (popř. i dle Hály) ř ve srovnání s r charakterizováno jako vibrant s vyšším počtem kmitů, přičemž tuto artikulaci označují za intenzivnější, s menším čelistním úhlem, s předsunutím dolní čelisti atd. Z akustického hlediska se předpokládá, že se ve většině artikulací se tento vyšší počet kmitů střídá se stejným počtem tlumení, krátkými úseky, kdy může hlas plně doznít.

Článek zmíněný v poznámce 8 dochází na základě analýzy sonografických záznamů výslovnosti českého mluvčího k výsledku (bohužel pouze v izolovaných slovech), který na první pohled ospravedlňuje názory, jež tvrdí, že české ř v zásadě představuje spojení vibranty [r] s frikativní hláskou [ʃ] nebo [ʒ], a sice podle toho, zda se jedná o znělý či neznělý alofon. Jeho závěry situaci nijak nezjednodušují (resp. nekomplikují ji, pokud nepustíme ze zřetele možné obtíže s monofonematickým či bifonematickým hodnocením hláskového fenoménu interpretovaného tímto způsobem). Naopak dochází k názoru, který mluvčí, pro nějž je čeština mateřský jazyk, nemůže jen tak odmítnout. Alespoň shrnutí tohoto článku si zaslouží zde být citováno:

⁷ J. Vachek, *The Place of the Sound [ř] in the Structures of Slavonic Languages*, SPFFBU 12, 1963, A 11, str. 81–92; nově od stejného autora, *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, Praha 1968, zvláště str. 92–102.

⁸ A. Isačenko, *Zur Akustik des tschechischen ř-Lautes*, *Phonetica* 12, 1965, str. 1–12. [<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/isacenko/isa-001.pdf>]

⁹ Další takové analogie uvádí např. B. Hála, *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*, Praha 1962, str. 267n.; také K. Ohnesorg, *Frekvence dyslalií a jejich fonetický výklad*, *Československá logopedie*, str. 100–113 (zvláště str. 110, pozn. 15).

¹⁰ Sr. A. Skaličková, *Základy fonetiky angličtiny*, Praha 1966, str. 69.

Sonografická zkoumání české hlásky ř ukázala, že se nejedná ve všech případech o vibrantu (thrill)(!). Neznělé [ř°] se vyslovuje jako sled neznělých [r°] a charakteristického zvuku třené hlásky, jejíž akustické vlastnosti se silně odlišují od charakteristik hlásek [ž] a [š]. Český foném /ř/ je interpretován jako afrikovaná sonora s rysem ostře znějící (strident). (O. c., str. 11)

Přes všechny cenné výsledky, které autor v tomto článku uvedl, nejen co se týče sonografického materiálu, ale především i jeho lingvistického vyhodnocení, zbývá dle mého názoru ještě mnoho otevřených otázek, které je nutné vyřešit.

1.2 Je nesporné, že se české ř dlouhou dobu vyvíjelo v konkrétní pozici z vibranty *r* (která patří mezi sonory). Naším záměrem není zabývat se historickým vývojem této hlásky (jako je tomu např. u článků B. Hály nebo Vachka, které jsme již zmiňovali), ani hledat přijatelnou hypotézu, jak v češtině došlo k nahrazení sonory hláskou, která je tak vzdálená akustické struktuře sonor (jež lze označit v pravém slova smyslu za tónové hlásky)¹¹ a – jak také uvidíme – nese všechny rysy konsonantů se šumovou složkou (sr. právě totéž), ačkoli si ve své distribuci zachovala některé znaky fonému /r/, popř. likvidy a sonory jako takové;¹² ale nezachovala si (či si nevyvinula) schopnost – což je z hlediska, které respektuje výsledky akustické analýzy, plně pochopitelné – tvořit jádro slabiky.¹³

Je nutné si uvědomit – lze to také odvodit z výsledků, které Zima ve svém zde zmíněném článku uvádí, popř. z výsledků konfrontace účasti, popř. neúčasti fonému /ř/ na české korelaci znělosti (sr. pozn. 4) – že postavení českého /ř/ v konsonantickém systému je poněkud nezvyklé, a zastáváme názor, že by označení /ř/ jako periferního fonému bylo jednoznačné, pokud bychom mohli používat libovolná klasifikační kritéria k určení a ohrazení centra a periferie jazykového systému.¹⁴

1.3. Nelze ani přejít onu známou labilitu realizace výslovnosti českého /ř/, která představuje specifický logopedický problém. Pozorování dyslalií u českých dětí přinesla velmi zajímavé výsledky. Dle závěrů K. Ohnesorga¹⁵ trpí více než polovina všech českých dětí ve školním věku, které vykazují nějakou dyslalii (tzn. 18,52 % všech vyšetřených dětí), touto vadou řeči (51,8 %), jež se označuje jako rotacismus bohemicus (naproti tomu obvyklým rotacismem trpí 22,2 %, sigmatismem 21,1 % a lambdacismem 2,6 %) atd.

Ačkoli je nutné rozlišovat u této formy dyslalie různé modifikace, ukazuje tento výsledek, že je možné již na současné uchování výslovnosti tohoto konsonantu v rámci hranic, které připouští česká výslovnost, nahlížet více méně jako na důsledek vnějšího zásahu, jenž brzdí spontánní vývoj. I když jsou naše závěry pouze hypotetické a na první pohled se zdají být paradoxní, není vyloučeno, že by bez takového či podobného zásahu v minulosti

¹¹ Sr. M. Romportl, *Zvukový rozbor ruštiny*, Praha 1962, str. 158n.; také v této knize [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973] 40n. a další.

¹² Sr. H. Kučera, *The Phonology of Czech*, str. 31. Sr. také kritické poznámky J. Vachka v *Dynamika fonologického systému...*, str. 93n.

¹³ Kromě potenciálního výskytu v okrajové slovní zásobě např. v citoslovcích (lze předpokládat např. citoslovec typu *křř*).

¹⁴ Sr. několik článků od J. Vachka, např. *On Peripheral Phonemes of Modern English*, Brno Studies in English 4, Praha 1964, str. 7–109; H. Pilch, *Zentrale und periphere Lautsysteme*, Proceedings Münster, str. 467–473; sr. také v této knize [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973] str. 21n.

¹⁵ K. Ohnesorg, *Frekvence dyslalií a jejich fonetický výklad*, str. 100–113.

stejně jako v současnosti v češtině nemohlo dojít k vývoji tohoto konsonantu a k jeho fonetické změně, a to v případě, že by se jednalo o splynutí s jiným fonémem (popř. s jinými fonémy), jako tomu bylo např. v polštině (s fonémem /š/ a /ž/), či přinejmenším o oslabení jeho vztahu k fonému /r/, který – jak se často zmiňuje – je velmi blízký vztahu mezi českými fonémy /t/ : /t'/, /d/ : /d'/ a /n/ : /ň/, jež mají v morfologii velmi podobná postavení.¹⁶

2.0 Nechceme však zůstat u pouhé interpretace cizího materiálu, ale naším cílem je především zaměřit se na tento problém a zkoumat jej na základě našich vlastních, o hodně bohatších a přinejmenším stejně spolehlivých materiálů.

Z metod akustické a sluchové analýzy, které jsme měli k dispozici, jsme použili především následující: a) sonograf (Kay Electric Co.), model 662A (a sice s rozsahem frekvence 85 Hz–12 kHz, filtrem Hs, Mark Level 7, 5), b) zapisovač úrovně [Pegelschreiber] Brüel&Kjaer (Level Recorder Type 2304; nastavení: potenciometr 50 dB, rychlost zapisování 300 mm/s, rychlost posouvání papíru 30 mm/s – zároveň poloviční rychlost reprodukce), c) analyzátor zvuku RFT, typ SA-11a spojený s právě zmíněným zapisovačem úrovně (tentokrát rychlost posouvání papíru 0,1 mm/s), d) Janotův segmentátor (sr. zde str. 191), nejprve dohromady s Křížíkovým oscilografem s dvojitou stopou, e) za druhé k přímému odposlouchávání segmentů (doba oběhu smyčky 1,4 s, obvyklá délka segmentu 120 ms, zkrácená až na 50 ms, prodloužená až na 200 ms).

Těmito metodami jsme analyzovali nahrávky 5 mluvčích standardní češtiny (A – žena, nar. 1922 v Praze; B – žena, nar. 1938 v Praze; C – muž, nar. 1926 v Praze; D – muž, nar. 1921 v Litomyšli, ve východních Čechách; E – muž, nar. 1923 v Borovanech, na jižní Moravě). Výslovnost informantů lze označit za ortoepickou, protože nevykazuje žádné výrazné individuální ani nářečové výslovnostní odchylky.

Od těchto informantů jsme získali nahrávky implicitní (rychlé) výslovnosti [Allegro-Aussprache] v souvislé řeči a explicitní (pomalé a pečlivé) výslovnosti [Lento-Aussprache] v izolovaných slovech, kde nám šlo o to, abychom získali pokud možno rovnocennou výslovnost v minimálních párech či přinejmenším v odpovídajících (shodných) pozicích (v tomto druhém případě tedy podobně jako Isačenko ve svých dokladech výslovnosti od svého informanta). Navíc jsme se od prvních čtyř informantů ještě pokusili získat izolované konsonantické šumy (mezi jinými znělého [ř] a neznělého [ř°]) k dalším laboratorním pokusům.

Kromě akustické a sluchové analýzy za použití výše zmíněných metod jsme pro kontrolu provedli také několik pokusů s akustickou transformací těchto i dalších nahrávek a s poslechem těchto přetvořených nahrávek. Zmíníme zde i výsledky některých těchto pokusů.

2.1. Nejprve se budeme věnovat těm příkladům, kde proti sobě záměrně stavíme jednotlivá slova, která se od sebe liší pouze jedním fonémem, a sice v normální výslovnosti (v explicitní formě). Mezi zkoumanými realizacemi těchto fonémů se vždy nachází realizace /ř/. Znělá varianta [ř] je porovnávána vždy v analogické pozici s realizacemi fonémů /r/, /ž/ a případně také /l/, jeho neznělou variantu [ř°] pak srovnáváme především

¹⁶ Sr. J. Vachek, *The Place of the Sound [ř]... a Dynamika...* (l. c.); což lze také vyvodit z článku Z. Pálkové, *Some Comments on the Arrangement of Distinctive Features in Czech*, *Phonetica Pragensia* 1, Praha 1967, str. 79n.

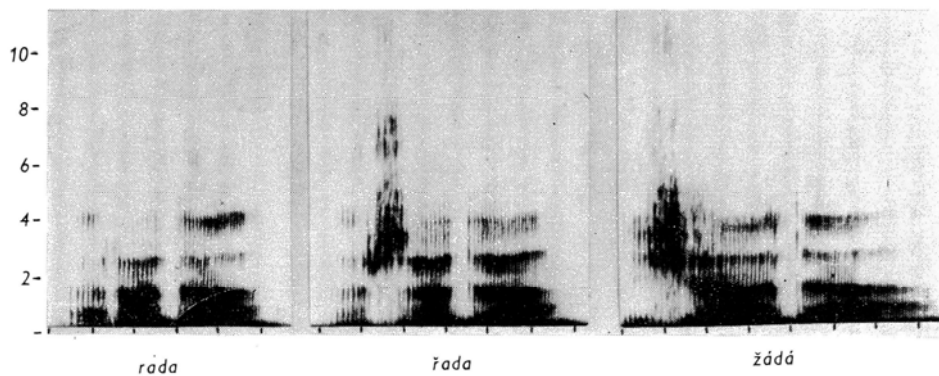
s realizacemi fonémů /r/, /š/ (popř. se zástupcem fonému /ž/ v pozici neutralizace, tzn. [ʃ]), popř. také /s/ (resp. /z/ v pozici neutralizace, tzn. [s]) a občas i /l/. Přitom jsme věnovali nejvíce pozornosti vztahu [ř] : [r], [ř] : [ʒ] (popř. jsme hledali možné analogie vztahu [ř] : [ʒ] a [r] : [l]), ale nezanedbali jsme ani vztah [ř°] : [ʃ].

Znělou variantu [ř] ve slově *řada* [řada] můžeme srovnat s [r] ve slově *rada* [rada] a [ʒ] ve slově *žádá* [za:da:], popř. také [l] ve slově *lada* [lada] a [z] v *záda* [za:da]. Kromě toho lze porovnat tu stejnou variantu ve slově *řvaní* [řvan,i:] s [r] ve slově *rvaní* [rvan,i:] a [ʒ] ve slově *žvani* [ʒvan,i:].

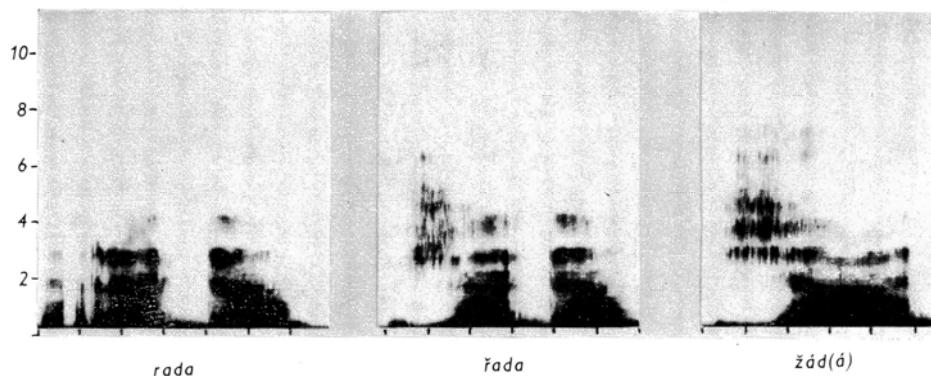
Neznělou variantu [ř°] popisujeme v této části našich materiálů na samém konci slova, a sice ve slově *vař* [vař] a porovnáváme ji s variantami [r] ve slově *var* [var], [l] ve slově *val* [val], [ʃ] na konci slova (která v této neutralizační pozici zastupuje foném /ž/) ve slově *važ* [vaʃ], popř. [s] (která v tomto případě zastupuje foném /z/ ve slově *vaz* [vas]). Kromě toho jsme zkoumali neznělou variantu [ř°], která buďto následuje po neznělém párovém konsonantu, nebo mu předchází. Realizaci ř [ř°] ve slově *křoví* [kř°ovi:] porovnáváme s [r] ve slově *krovy* [kr°ovi] (a to zase s [l] ve slově *klove* [kl°ove] a se [s] ve slovním spojení *k sobě* [ks°obje]). Neznělá varianta [ř°] ve slově *pekařství* [pekař°stvi:] je dále srovnávána s [r] v *carství* [tsarstvi:] a se [ʃ] ve *velikášství* [velika:ʃstvi:].

2.11 Jak jsme již zmínili, Isačenko dospěl na základě sonogramů výslovnosti svých mluvčích k závěru, že české ř nepředstavuje vibrantu ve vlastním slova smyslu, jako je tomu např. u českého *r*.

Také my se nejprve zaměříme právě na sonografické analýzy vlastních dokladů explicitního způsobu výslovnosti, teprve později je budeme porovnávat s výsledky, které jsme získali pomocí dalších metod (které Isačenko nevyužíval).

Obr. 1

Obr. 2

2.111 Uvádíme především sonogramy slov *rada*, *řada* a *žádá*, a sice ve výslovnosti muže E (obr. 1) a ženy B (obr. 2 – zde je ze slova *žádá* reprodukována pouze část [ʒa:^d]). V obou případech se jedná o pečlivou avšak stále úplně přirozenou výslovnost.

Mluví E sem vloží (podobně jako velmi často v jiných případech, když slovo začíná znělým konsonantem) před konsonant s vokalicou hláskou typu *a*, která se akusticky přizpůsobí následujícímu konsonantu. V mnoha případech je tento vokalicový prvek nasazen tvrdě. V našich podkladech se tento prvek objevuje jak před [r] (zde s tvrdým nasazením hlasu), tak i před [ř] a [ʒ] (s měkkým nasazením hlasu). Musíme uznat, že tento vokalicový prvek (ze 6 period) vykazuje podobnou formantovou strukturu před [r] a [ř] (F_1 0,6 kHz, F_2 1,4 kHz, popř. F_4 2,5 kHz, F_4 4 kHz), naproti tomu před [ʒ] se F_2 nachází výše (1,8 kHz) a je oslabený, ačkoli ne do té míry jako F_1 , který nelze ze sonogramu rozpoznat (kvůli známé omezené dynamice této metody).

Nehledě na rozdíly spektra těchto vokalicových prvků můžeme samozřejmě pozorovat jeden společný rys, a sice jejich nesporně periodický charakter (s diskrétním spektrem a ostře ohraničenou formantovou strukturou) nezávisle na tom, jakému konsonantu předchází.

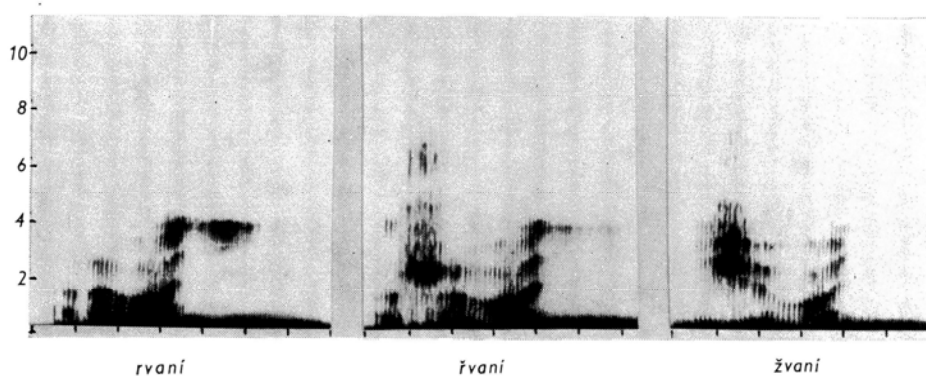
Pokud bychom zkoumali náš příklad výslovnosti [ř] na obr. 1 izolovaně, mohlo by nás to svádět k přijetí Isačenkovy teze, že je české [ř] konsonant typu afrikáty; jeho první část by byl prvek, který je velmi blízký [r], popř. vokálu, a jeho druhá část by se podobala obstruentu (popř. sykavce), jak lze také vyvodit z našich sonogramů. Pak by však podle našich materiálů musel být také konsonant [ʒ] ve výslovnosti E považován za afrikátu, oproti tomu by se [r] muselo označit za čistou vibrantu, kde by byl vokalicový element přerušen tlumením.

Teprve porovnání s ostatními příklady nám ukáže, že je zde (popř. přinejmenším zde) nutné považovat počáteční vokalicový segment na začátku za nerozhodující (nerelevantní) prvek, který můžeme pokládat za potenciální součást realizace výslovnosti českého znělého konsonantu v iniciálním postavení (a sice nejčastěji v případě absolutního iniciálního postavení a při pomalé a pečlivé výslovnosti).

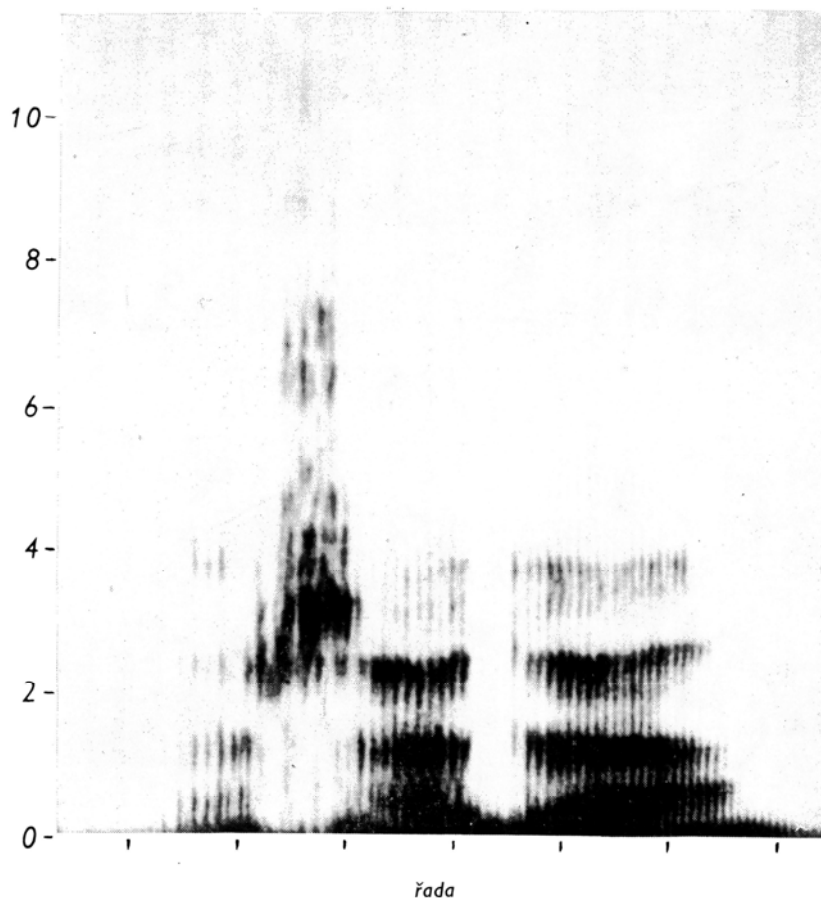
Naším záměrem není na tomto místě podrobně analyzovat jednotlivé akustické jevy ve spektru konsonantu [ř], pouze upozorňujeme na nesporný rozdíl akustického průběhu [ř], když porovnáváme výslovnost konsonantů [ř] a [r] u mluvčího E (u [r] výrazná periodická struktura také během oslabeného segmentu, kterou u [ř] skoro nelze odhalit), ale i na rozdíl distribuce hlavních zesílení v průběhu realizace [ř] a [ʒ] (u [ř] je hlavní centrum mezi 2,5 a 4,3 kHz se slabším, avšak znatelným vedlejším centrem asi okolo 9 kHz, u [ʒ] zaznamenáme dva nápadné vrcholy okolo 2,5 a 3,5 kHz s o hodně slabšími vyššími centry). Dále můžeme poukázat na existenci 3, popř. 4 tlumení ve frekvenční oblasti od 0,5 do 1,5 kHz (sr. ve zvětšení na obr. 4), které odpovídá třem kmitům (popř. ještě čtvrtému slabšímu kmitu), což však u [ʒ] nenalezneme.

F_2 následujícího vokálu směřuje po [r] a [ř] do frekvenční zóny kolem 1,5 kHz, kde lze hledat lokus alveolár ve výslovnosti tohoto Čecha, F_2 po [ʒ] směřuje k lokusu palatoalveolár, tzn. okolo 1,9 kHz. Přitom i F_2 tohoto mluvčího míří do nižší frekvenční zóny.

I ve výslovnosti osoby B nacházíme začátek periodického charakteru před všemi třemi iniciálními konsonanty, avšak pouze u [r] vykazuje „vokalicový“ charakter, oproti čemuž před [ř] a [ʒ] lze na sonogramu zjistit periodické kmity pouze v oblasti základního tónu. (Oscilografický záznam ale i zde ukázal vokalicové začátky, avšak se značnou převahou základního tónu.)

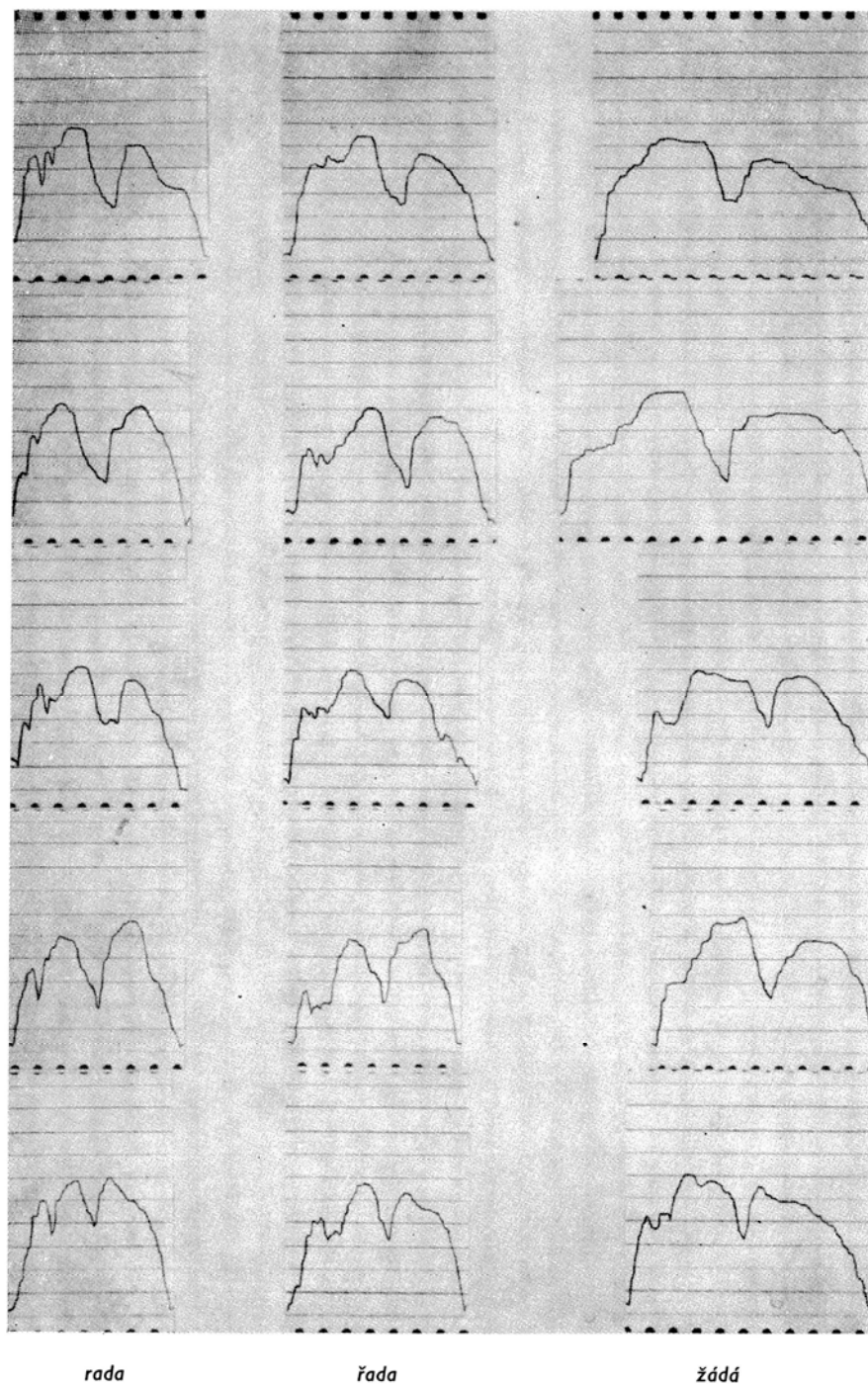
Obr. 3

Obr. 4

Sonogram [r] zřetelně ukazuje dvě silnější a dvě slabší tlumení (přičemž v průběhu posledního, u kterého intenzita neklesla pod spodní hranici, jež je přístroj schopen změřit, zůstala periodická struktura zachována). U [ř] a [3] lze zřetelně zaznamenat znělost obou hlásek, rozdíl mezi nimi spočívá (stejně jako u mluvčího E a dalších osob) v tom, že při [3] existují dvě (nebo i více) zřetelných zón zesílení (zde o 3, 3,8, popř. ještě 4,7 kHz), oproti tomu u [ř] od sebe převážně nejsou odlišeny (nebo není jejich vymezení obvykle tak jasné).

Jednotlivá tlumení zde nelze pozorovat tak zřetelně jako u mluvčího E, přesto ve srovnání s [3] můžeme pozorovat v rozhodující frekvenční oblasti bez neperiodických prvků stopy čtyř kmitů.

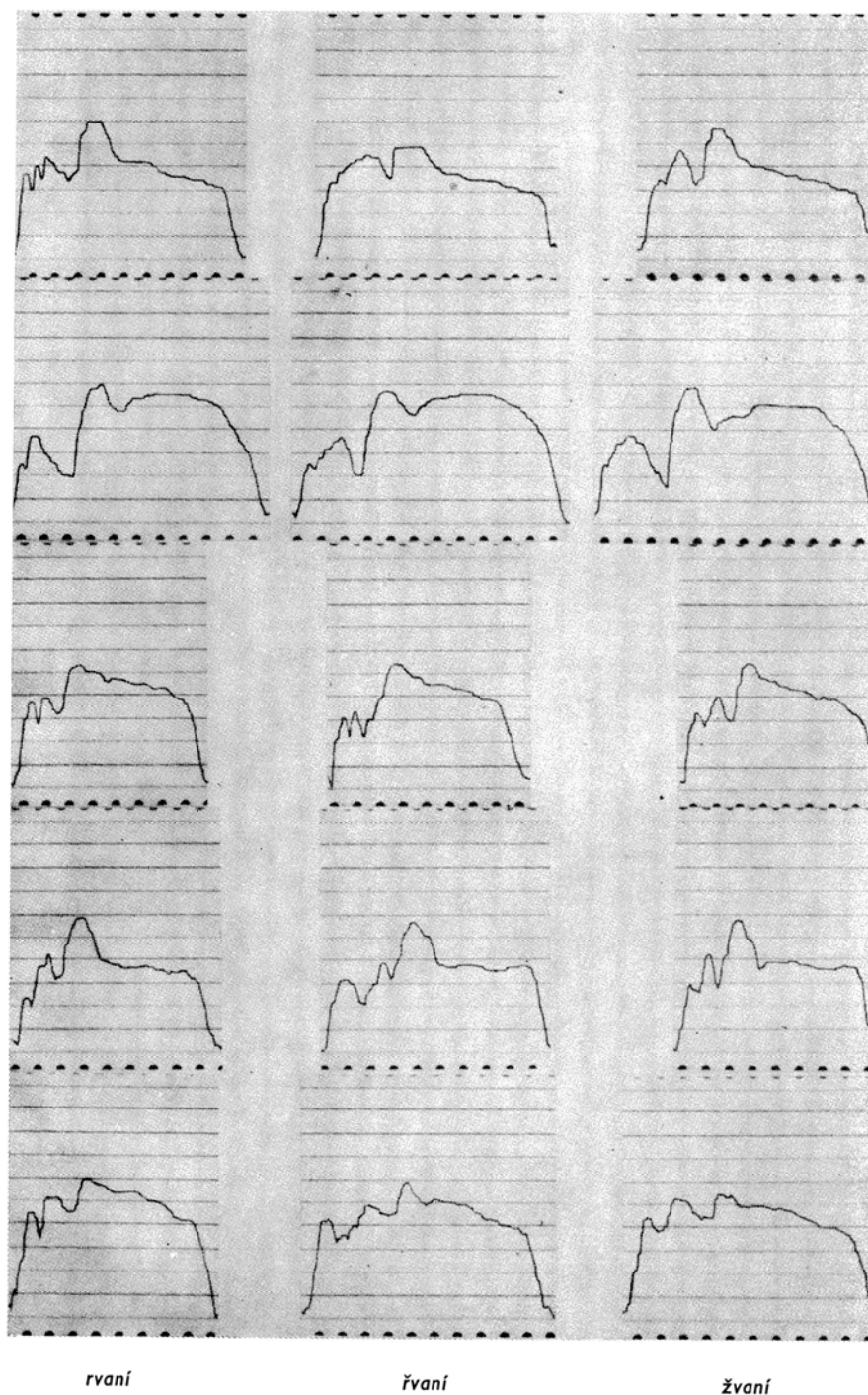

Obr. 5

Také pro B odpovídá lokus [r] a [ř] alveolárám (tzn. zde cca 1,7 kHz), který se liší od [ʒ] (cca 2,1 kHz).

Znělá varianta se vyskytuje i ve slově *řvaní*, které uvádíme alespoň na obr. 3 (*rvaní*, *řvaní*, *žvaní*) ve výslovnosti osoby E. Tyto sonogramy (stejně jako analýzy výslovnosti ostatních osob) potvrzují platnost již zjištěných skutečností. U mluvčího E má začátek konsonantu opět vokální charakter (pouze u [r] se již po první vibraci objevuje první ze dvou utlumení – u B např. před [ř] a [ʒ] lze opět dobře pozorovat znělý začátek před nastoupením zvuku sykavky). Distribuce hlavních zesílení odpovídá i dříve uvedeným hod-

notám. V sonogramu [ř] pozorujeme u mluvčího E 3 kmity, které se realizují především v již zmíněné oblasti od 0,5 do 1,5 kHz, naproti tomu u [ž] chybí. Také zamíření F_2 následující hlásky (která v tomto případě není vokál, ale [v], jehož dva první formanty lze na většině sonogramů dobře vidět) odpovídá již uvedeným údajům o lokusu příslušných českých konsonantů jednotlivých mluvčích.

Obr. 6

2.112 Na tomto místě bychom chtěli přerušit své zkoumání sonografických analýz a přibrat ještě další metody akustické analýzy. Sonogramy nám ve většině případů ukázaly např.

rozdíl mezi znělým [ř] a [3] při kolísání, popř. nekolísání intenzity v nižších frekvenčních oblastech, avšak tento rozdíl není natolik výrazný, abychom mohli dojít ke konečným závěrům pouze na základě sonogramů.

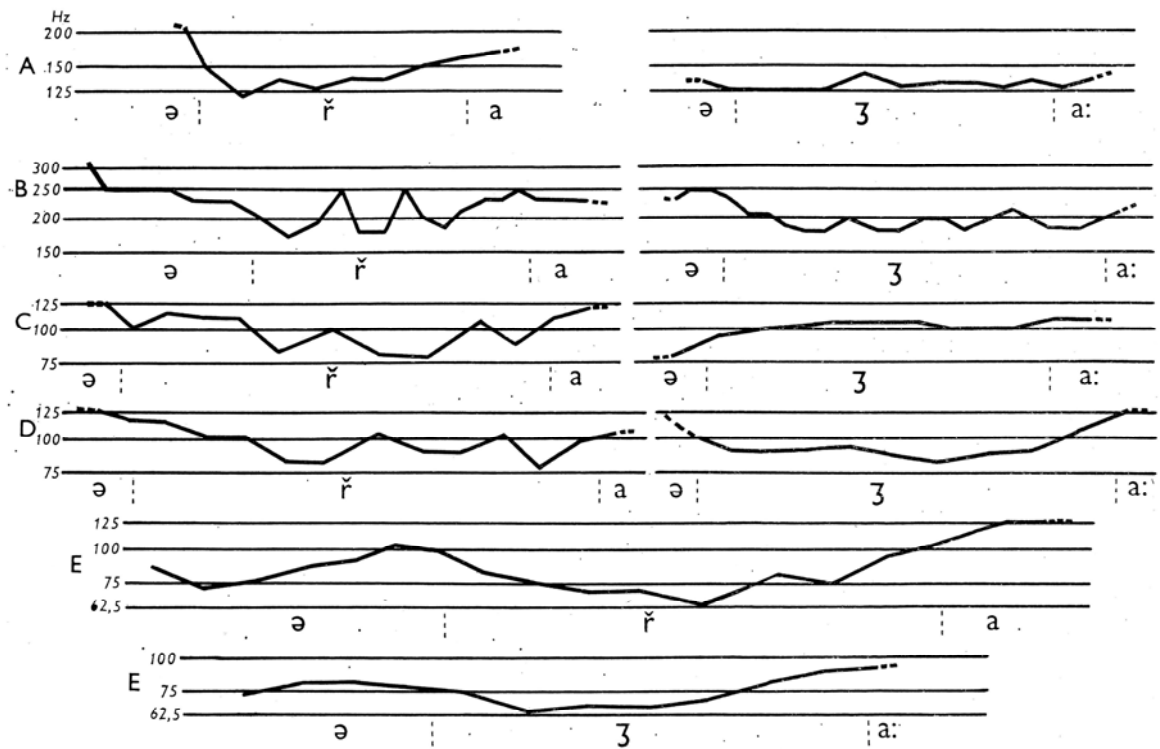
Zajímá nás, zda by například měření celkové intenzity nemohlo vypovědět o charakteru [ř] více. Na obr. 5 uvádíme záznamy hladiny slov *rada*, *řada* a *žádá* ve výslovnosti našich pěti osob. (Vodorovné čáry označují interval od 5 dB.) Pokud se podíváme na zápisy intenzity, zjevně z nich vyplývá, že u všech nahrávek hlásky [r] dochází k jasnému kolísání celkové intenzity, které odpovídá vibracím. Ale také u [ř] lze ve všech případech pozorovat zřetelná kolísání intenzity, která jsou obvykle častější, avšak nepřekračují 5 dB a obvykle jsou ještě menší. U osob A, B, a D je naproti tomu průběh intenzity u [3] úplně odlišný, roste pozvolna (či stupňovitě), aniž by kolísal. U mluvčího C lze na začátku pozorovat skok (pokles před novým plynulým růstem je 3 dB), který odpovídá vokalickému začátku. Nejzajímavější je na obrázku průběh [3] u mluvčího E. Vidíme zde dvě kolísání, která se docela podobají těm u [ř] (kolísání intenzity nepřekračuje 2 dB) – první odpovídá opět vokalickému prvku na začátku slova a ke druhému nenajdeme např. ve spektogramu žádný na první pohled nápadný protějšek.

Celkem vzato nám přehled na obr. 5 dává představu, která by mohla svědčit o rozdílu průběhu intenzity tzv. vibranty [ř] a spiranty [3]. Pokud bychom chtěli pozorovat v průběhu celkové intenzity rozhodující znak tohoto rozdílu, tak nás zklame již následující obr. 6 se záznamy zapisovače úrovně ve slovech *rvaní*, *řvaní* a *žvaní*. Konsonant [r] je zde sice stále charakterizován zřetelným kolísáním, v záznamech [ř] a [3] však nenalezneme žádné velké rozdíly, pokud tyto dva doklady porovnáme ve výslovnosti jedné pokusné osoby. Připíšeme-li první nárůst intenzity na počátku vokalického prvku, můžeme říci, že intenzita u některých osob při obou hláskách narůstá stejně plynule (resp. stupňovitě) (a pak k [v] stejně prudce klesá – u mluvčích A, B, ale i C a D), pouze u osoby E můžeme pozorovat rozdíl v [ř]. Pokud se nyní vrátíme k záznamům [r] a porovnáme je s ostatními na tomto obr., uvidíme zde také (kromě u mluvčího A) nápadnou podobnost, která svědčí o tom, že průběh celkové intenzity v pozici znělého konsonantu před jiným nepatří k rozhodujícím akustickým rozlišujícím rysům.

Dále jsme zkusili zaznamenat průběh základního tónu. Na obr. 7 je zobrazen průběh výšky tónu během realizace hlásek [ř] a [3] ve slovech *řada* a *žádá*, přičemž jsme také měřili průběh případného vokalického začátku (popř. z části). Je jasné, že metody, které máme k dispozici, nezaznamenají úplně spolehlivě průběh základního tónu znělých sykavek. Pomohli jsme si změřením oscilografických záznamů, které jsme porovnali s jinými metodami, takže můžeme svůj obr. považovat za relativně spolehlivý.

U osob C a D, ale i u A je rozdíl průběhu nápadný. Hlávka [ř] je charakterizována výrazným kolísáním výšky tónu, především ve vlastní „šumové části“, přičemž ve výslovnosti mluvčích C a D výška tónu třikrát klesá a vykazuje dvě zvýšení, u mluvčího A lze pozorovat jen jasný pokles v první části hlásky, oproti tomu v průběhu [3] nedochází k žádnému takovému kolísání a výška tónu se mění plynule. U E nelze zaznamenat žádný zásadní rozdíl v průběhu výšky tónu těchto dvou konsonantů, u obou tón kolísá jen velmi málo a pozvolna. (Změřili jsme zde celý vokalický začátek a neobjevili jsme žádné podstatné rozdíly – až na o něco hlubší tón v „konsonantické části“.)

Oproti tomu dochází u B v obou případech k nápadnému kolísání, ačkoli u [ř] je to o hodně zřetelnější než u [3].

Obr. 7

Jednotlivé segmenty jsme ještě analyzovali pomocí zvukového analyzátoru, abychom získali jejich zvuková spektra. Ty do detailu ukázaly distribuci center intenzity, která jsme získali již sonografickou analýzou, avšak jejich poměr intenzit je zde vyznačen přesněji. (Později některé tyto analýzy uvedeme – sr. obr. 13.)

2.12 Nyní se zaměříme na naše doklady neznělého [ř°] a budeme podobným způsobem porovnávat sonografickou analýzu s dalšími výsledky.

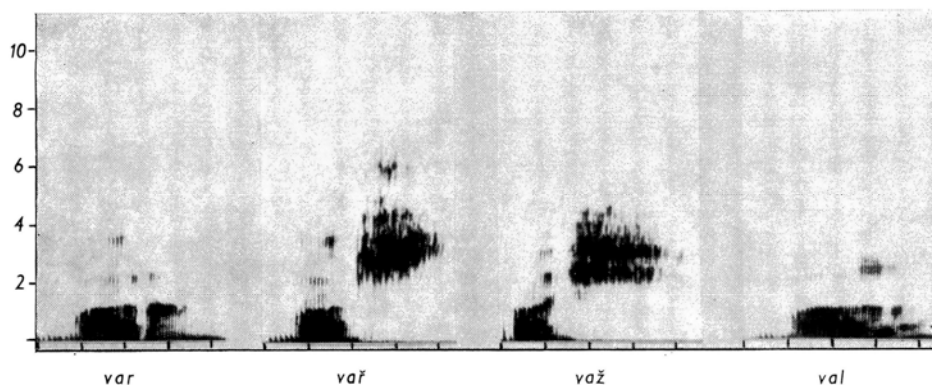
2.121 Na obr. 8 a 9 jsou zobrazeny sonografy slov *var*, *vař*, *važ* a *val* vyslovených osobami E a B.

V koncovém postavení vykazuje [r] vyslovené mluvčím E zřetelné tlumení, popř. druhé slabší (v časovém odstupu asi 100 ms), přičemž je i zde zachována periodická struktura. (V tomto smyslu vykazuje také [l] kromě kontinuální periodicity – přičemž se formantové oblasti skoro shodují – určité změny intenzity v časovém průběhu, avšak zde se jedná spíše o střídavý přenos hlavního centra intenzity z F_1 na F_2 a obráceně, než o tlumení, které se týká celého akustického spektra.)

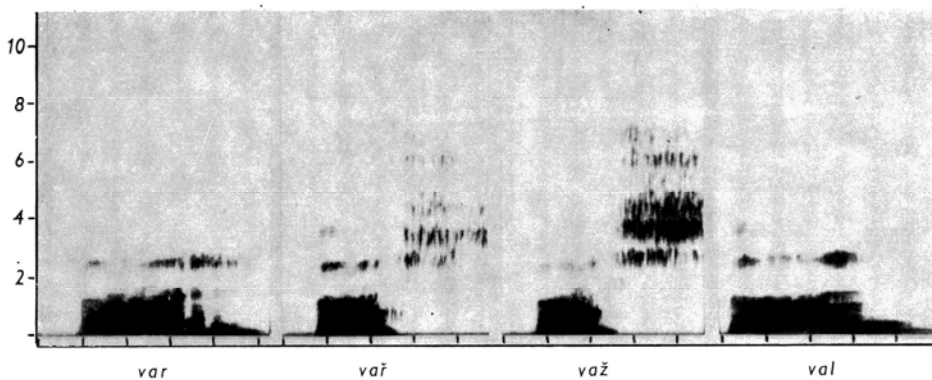
Neznělé [ř°] je v koncové pozici charakterizováno rozšířením hlavního centra šumu na frekvenční oblasti od asi 2,5 do 4,5 kHz (tzn. přibližně jako u znělého [ř] stejných mluvčích) se slabším centrem nad 6 kHz. Přitom můžeme pozorovat dvě až tři krátká tlumení během prvních 60 ms (přibližně v první třetině celkové délky), a sice zase v nižších frekvenčních oblastech, avšak v posledních dvou třetinách se podobné kmitání neobjevuje (popř. na dvou místech při a po středu lze ještě najít slabou stopu dvou dalších úhozů).

V optickém zobrazení lze takovou stopu najít i v první třetině [ř], které je v koncové pozici, kde při artikulaci nedochází k žádnému kmitání a kde nezaznamenáme žádné slyšitel-

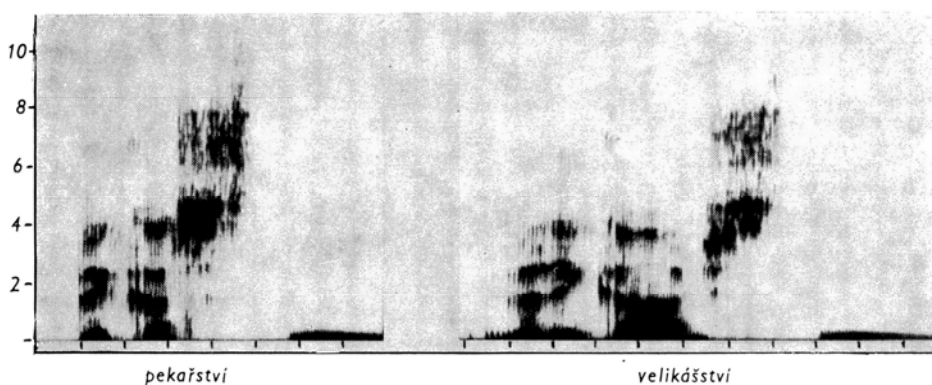
né stopy ani pomocí sluchové analýzy. Jinak akustická struktura hlásky [ʃ] vykazuje formantové zóny v stejných frekvenčních oblastech, které mohly být zjištěny v rámci sonografických záznamů [3], tzn. okolo 2,5 a 3,5 kHz kromě několika vyšších zesílení (okolo 4,5, popř. velmi slabé mezi 6–8 kHz).

Obr. 8

Obr. 9

Obr. 10

Samozřejmě zde u [ʃ] i u [ř°] chybí kmitání základní frekvence. Je třeba zmínit, že u tohoto mluvčího je [ř°] v této pozici kratší (asi 200 ms) než [ʃ] (ca 270 ms).

Zaměření F_2 předcházejícího vokálu je před [l], [r] a [ř°] skoro stejné a odpovídá přibližně oblasti lokusu pro alveolární hlásky, naproti tomu před [ʃ] stoupá F_2 předcházejícího [a] a míří do zóny alveopalatálních (popř. palatálních) hlásek, přičemž F_1 zase poněkud klesá.

Podobné vztahy lze rozpoznat i na obr. 9, který představuje ženskou výslovnost. V koncovém postavení je hláska [r] charakterizována dvěma zřetelnými tlumeními a třetím slabším, oproti tomu u [l] k žádným tlumením nedochází; jinak jsou formantové struktury obou likvid skoro stejné. Je pozoruhodné, že formantová struktura neznělého [ř°] a [ʃ] se zde skoro shoduje (tzn. [ř°] F_1 2,7, F_2 3,7–3,8, popř. F_3 4,8, F_4 6,5 kHz, [ʃ] F_1 2,9–3, F_2 3,9–4, popř. F_3 4,8, F_4 6,5 kHz), to znamená, že [r°] ztrácí svůj doposud specifický znak (tj. neohraničené centrum zesílení), pouze celková intenzita koncového [ř°] je menší. Na začátku [ř°] vidíme dvě tlumení, které můžeme tentokrát pozorovat nejen v nižších frekvenčních zónách, ale i okolo 6,5 (také podobně jako např. u Isačenka, obr. 11, kde se však jedná v prvním případě – pokud ne v obou případech – spíše o explozi hlásky *k*). — F_2 předcházejícího vokálu míří i zde do obvyklé zóny lokusu.

Alespoň na jednom obrázku (obr. 10) chceme uvést výslovnost mluvčího E neznělého [ř°] v jiné pozici, a sice ve slovech *pekařství* (porovnáván se [ʃ] ve *velikášství*). Centrum zesílení se zde posunuje před [s] do vyšší frekvenční oblasti, než je obvyklé (přibližně ze 3 do 5 kHz, kromě slabší vyšší zóny mezi 6,5 do 8 kHz) – přechod k [s] je zde plynulý.

Také u [ʃ] jsou před [s] vyšší zesílení výraznější, přechod k [s] je plynulý, avšak ohraničení typických zón zesílení postalveolárních sykavek zůstává alespoň na začátku jasné. V každém případě tvoří tyto příklady realizace hlásek ve víceslabičných slovech přechod ke stavu v souvislé řeči.

U [ř°] ještě lze pozorovat stopy několika utlumení v hlubších frekvenčních oblastech (tentokrát od 0,5 do 2,5 kHz), a sice především v prvních dvou třetinách celkového trvání [ř°].

2.122 Nyní si vezmeme na pomoc ještě další metody. V případě neznělého [ř°] jde především o měření intenzity (popř. o určení akustického spektra, přičemž samozřejmě u neznělých hlásek odpadá měření základní frekvence).

Na obr. 11 vidíme záznamy hladiny ve slovech *var*, *vař*, *vaz* a *val* ve výslovnostech našich 5 osob.

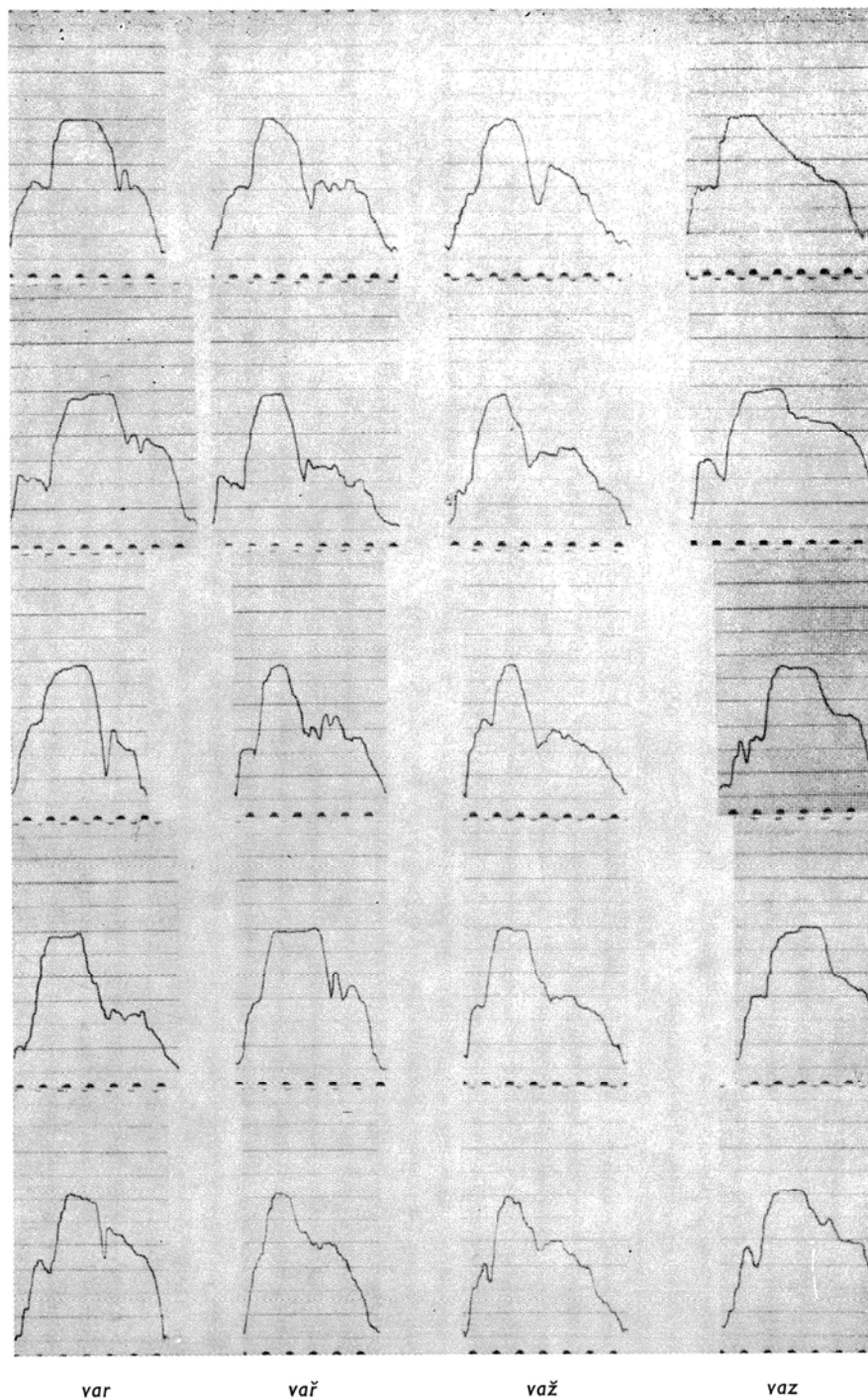
[r] v koncové pozici vždy vykazuje kolísání intenzity během realizace (která je nejslabší u mluvčího E), oproti tomu realizace [l] vykazuje plynulý pokles intenzity bez skoků (zase s výjimkou mluvčího E, kde dochází k malé výchylce intenzity – 2 dB – na začátku realizace [l]).

Také kolísání intenzity je ve všech realizacích neznělého [ř°] zjevné, opět je nejmenší u E, kde skoky nepřekračují 1 dB. Podobná úplně malá kolísání, která jsou navíc velmi krátká a nachází se pod hranicí našeho vnímání, nalezneme u [ʃ] ve všech příkladech kromě výslovnosti osoby A.

Tentokrát můžeme říci, že se zkoumané hlásky v koncové pozici nejméně liší průběhem intenzity u mluvčího E (popř. i B), oproti tomu u ostatních (A, C, D) není rozlišení tzv. vibrant a nevibrant úplně jasné.

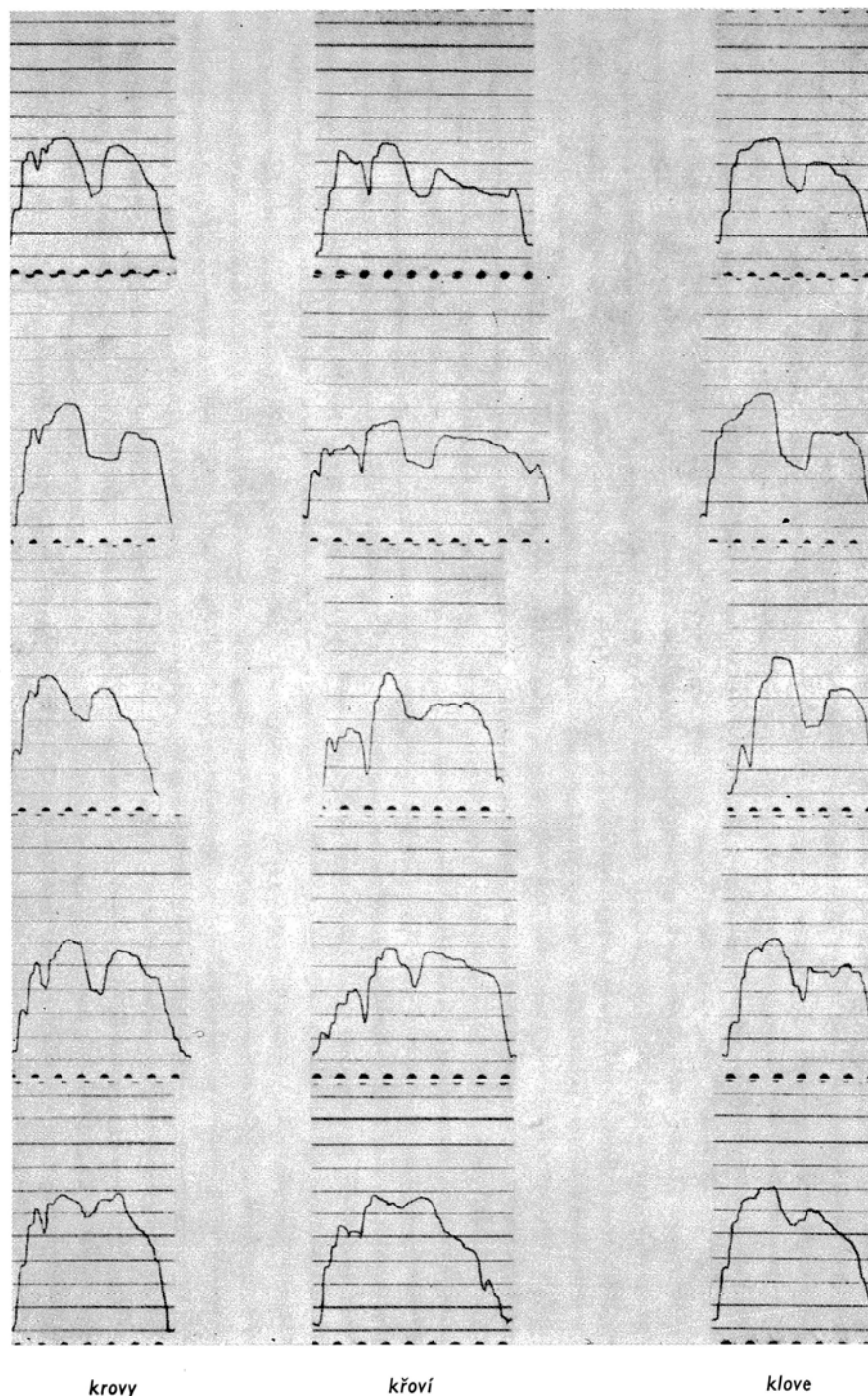
Na obr. 12, kde se ve slovech *krovy*, *křoví* a *klove* vyskytují příslušné konsonanty po jiném konsonantu, ukazují všechny nahrávky hlásky [r] jasné kolísání intenzity, ke kterému ale dochází i u neznělého [ř°], naproti tomu u neznělého [l] probíhá nárůst intenzity po explozi [k] (která se naprosto jasně vyskytuje u mluvčího C) bez přerušování.

Na obr. 13 předkládáme některá akustická spektra. (Frekvenční škála je logaritmická, pět úseků ohraničených přerušením představují frekvenční zóny 0,06–0,2, 0,2–0,6, 0,6–2, 2–6, 6–20 kHz).

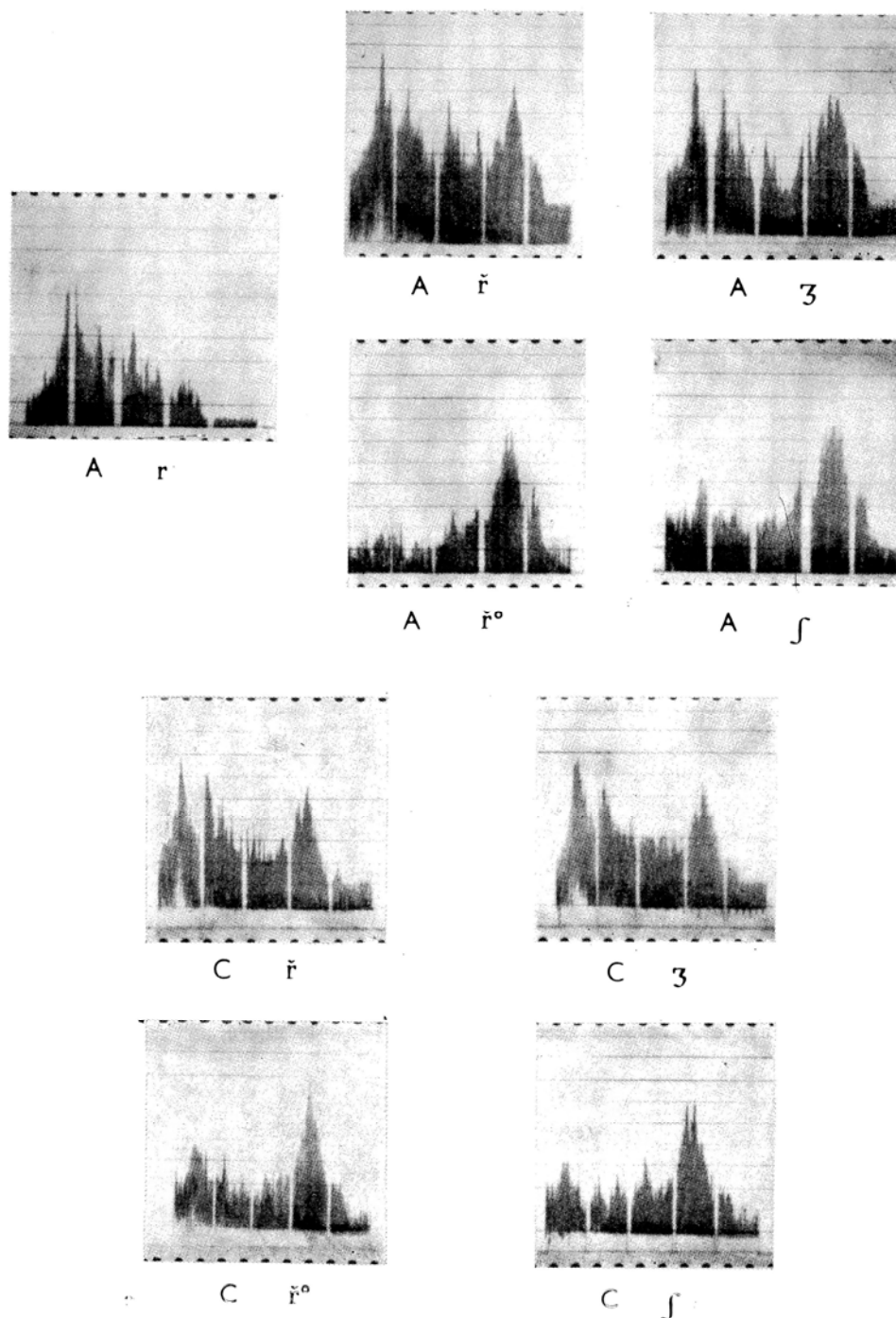
Obr. 11

Kromě spektra [r] je ve slově *rada* (mluvčí A), ve kterém převažují diskrétní prvky (kromě základní frekvence ještě její harmonicity a formanty), možné pozorovat podobnou tendenci ve znělém [ř] (ve slově *řada*), stejně jako u [ʒ] ve slově *žádá*, k tomu ale navíc zesílení ve 4. sektoru, a sice u mluvčího A pro [ř] okolo 4–5 kHz a [ʒ] mezi 3 a 5 kHz, u C pro [ř] mezi 2,5 a 4 kHz, pro [ʒ] o něco nižší. Stejná zesílení najdeme i u neznělého [ř°] a [ʃ], přičemž nižší frekvence skoro chybí (pokud slabší zbytek základního tónu nepřesahuje z předcházejícího vokálu do začátku konsonantu).

Obr. 12

Celkově lze říci (pokud porovnáváme i spektra od ostatních osob), že je rozdíl akustického spektra vibrat a postalveolárních sykavek obvykle ještě menší, než předpokládal Isačenko pro svého informanta, že takový rozdíl u některých mluvčích (např. u B) občas vůbec neexistuje, což mohou potvrdit také sonogramy. Jinak ale sonogramy (s lineární škálou) více zdůraznily některé rozdíly ve vyšších frekvenčních oblastech, než odpovídá možnostem vnímání sluchem; je třeba je opatrně interpretovat a porovnat je se spektrogramy s logaritmickou škálou (popř. s mely) a samozřejmě ještě s paralelním vyhodnocením výsledků sluchovou analýzou.

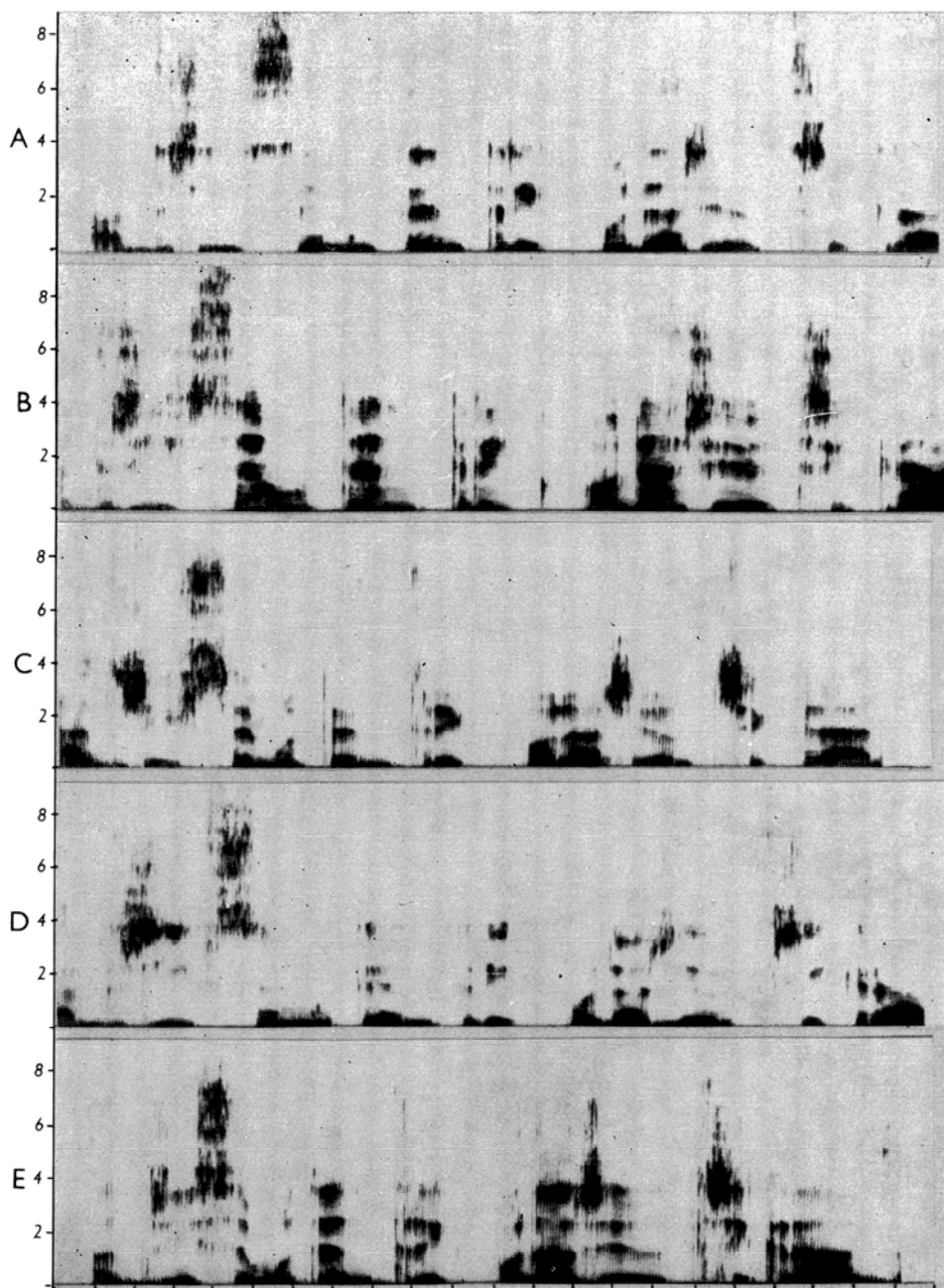

Obr. 13

2.13 Použití Janotova segmentátoru (sr. pozn. 17), popř. přemístění konsonantických prvků do jiného hláskového okolí (které sice používáme s výhradami, protože mění přirozené podmínky,¹⁷ ale tyto metody jsou vhodné ke kontrolním účelům) ukážou v případě izolace krátkých konsonantických segmentů různé vztahy mezi [ř] a [ř°] na jedné straně a mezi [3] a [f] na straně druhé, a sice od úplné shody až po jasné rozdíly. Větší úseky vedou ke skoro jasnému rozlišení, na kterém lze jasně identifikovat vibrace buďto v celém průběhu, nebo

¹⁷ Sr. Petrovici, *Mozhet li peresadka zvukov (na kinoplenke ili magnitnoj lente) reshat fonologičeskije vo-prosy*, Slavica Pragensia IV, Praha 1962, str. 69–74.

přinejmenším na začátku (popř. i v jiných částech) [ř] a [ř°] (kromě některých případů [ř°] ve finální pozici). Úsek s vokalicím přechodem ke konsonantu pak jasně vede k plné identifikaci konsonantu.

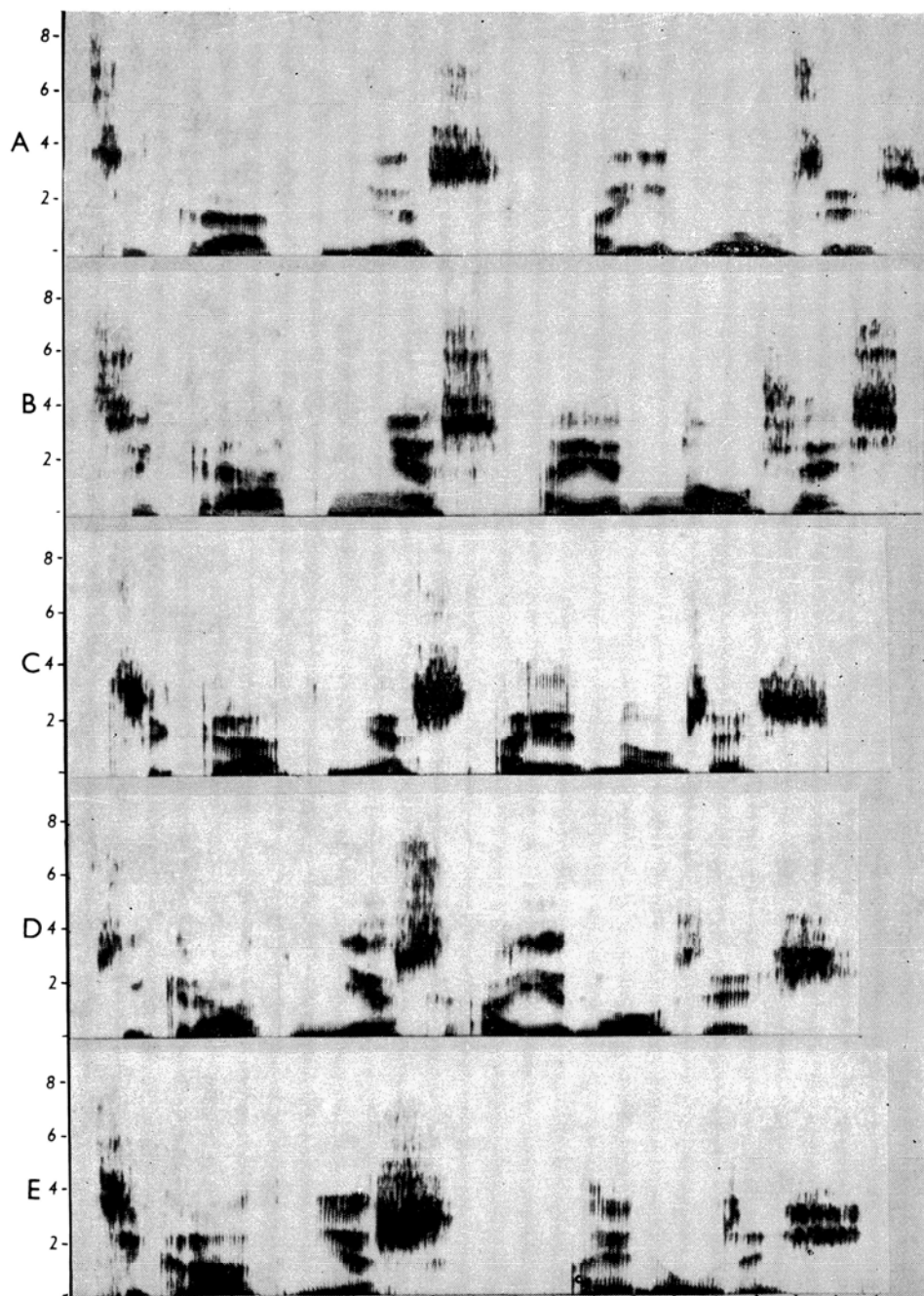
A dřív se mu ten trik podařil třikrát

Obr. 14

2.2 Nyní chceme ještě krátce zmínit dvě varianty /ř/ v souvislé řeči. Víme, že při rychlé výslovnosti se mnoho akustických rysů, které tvoří strukturu distinktivních znaků,¹⁸ zmenšuje či oslabuje.¹⁹

¹⁸ Sr. v této knize [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973] str. 12 seq., popř. náš článek *Zu akustischen Korrelaten der distinktiven Merkmale*, *Proceedings Münster*, str. 506n.

¹⁹ Sr. J. Novotná, *Konsonantická spojení na akustickém spektru*, *SaS* 28, 1967, str. 291n.

Třikrát měř a jednou řež

Obr. 15

V příloze (obr. 14 a 15) uvádíme dvě věty, které naši mluvčí pronesli v obsáhlejších souvislostech. Jedná se o větu (A) *dřív se mu ten trik podařil třikrát (za sebou)* [([?]a) dři:f se mu ten trik podařil tř^oikra:d (za sebou)] na obr. 14 a *Třikrát měř a jednou řež!* [tř^oikra:t mn,εř^o ? a jednou řεj] na obr. 15.

Zde také najdeme příklady znělého [ř], a sice v pozici před vokálem (popř. mezi vokály) ve slovech *řež* a *podařil*, dále po znělém konsonantu, tzn. ve slově *dřív*, vedle příkladů neznělého [ř^o] na konci slova (před neznělou laryngální závěrovou hláskou) ve slově *měř*,

stejně jako po neznělém párovém konsonantu *tříkrát* (2×). Příklady můžeme ještě dále porovnávat především s [r] ve slově *trik* a *tříkrát* (2×), případně se [ʃ] ve slově *řež*.

Znělé [ř] v iniciální pozici (*řež*) vykazuje zřetelné zkrácení ve srovnání s výslovností v izolaci (nejnápadnější je to u mluvčího E, kde se délka zkrátila na asi 50 ms). Jinak distribuce odpovídá zesílení šumu těch hodnot, které jsme objevili při pečlivé výslovnosti a veskrze zachovává vztah k distribuci formantů v postalveolárních sykavkách. (Tzn.: u mluvčích A, C, D, E je v [ř] hlavní centrum, ve kterém jsou k dispozici dvě nebo více sykavek, u mluvčího B je rozdělení v obou kategoriích přibližně odpovídající, u [ř] je pouze celková intenzita o něco menší; kmitání u [ř] není nápadné, ale lze jej zde zaznamenat u osob A, B, C, a D, – a také na záznamech hladiny – ačkoli měření oscilogramů vykázalo jen malé pohyby tónu.) — Skoro to samé lze konstatovat o [ř] v intervokální pozici ve slově *podářil*.

Stejná znělá varianta po znělém konsonantu ve slově *dřív* (které je skoro na začátku věty, a proto vykazuje na první pohled bohatší spektrum, avšak spíše větší celkovou intenzitu) má délku, která odpovídá explicitní formě (kromě výslovnosti osoby E) a vykazuje (především u A, C, D) zřetelné kmitání a před [i:] a obstruenty [fs] nevýznamné zvýšení centra zesílení.

Kromě základního tónu zjistíme odpovídající parametry i u neznělého [ř°] (zajímavé je srovnání [ř°] ve dvou realizacích slova *tříkrát* ke konci věty a na začátku další: celková intenzita, popř. bohatství spektra, je různá, avšak rozdělení energie a průběh je zde skoro shodné).

V koncových pozicích zde lze velmi dobře porovnat [ř°] ve slově *měř* se [ʃ] v *řež*. Délka je – jako obvykle – před pauzou o něco větší, avšak nelze říci, že ta či ona hláska obvykle vykazuje větší délku; poměr kolísá podle mluvčího, ale i podle jednotlivých záznamů. Kromě B (a tentokrát i A), kde spektra vypadají velmi podobně, si u ostatních mluvčích uchovávají svoji rozdílnost (stejně jako u mluvčího Isačenka). U [ř°] vidíme tentokrát tlumení, která odpovídají pohybům jazyka, u mluvčích A a B v celém průběhu, u ostatních jen v části (u D spíše na konci).

Nápadné je ale zaměření F₂ předcházejícího vokálu v obou případech. Klesající tendence (směřování k lokusu alveolár) a zachování před [ʃ] (tzn. směřování k lokusu alveopalátal) je právě tak přesvědčivé jako srovnání nepohyblivosti F₂ mezi [d] a [ř] ve slově *podářil* a srovnání pohybů formantů okolo [ř] a [ř°] s pohyby v okolí nerealveolár a nedentál.

3. Naše analýza nám poskytla výsledky, které se částečně shodují s Isačenkovými, částečně je doplňují a také je v mnoha ohledech opravují.

3.1 Některé nejdůležitější skutečnosti krátce shrneme:

a) Foném /ř/ má dvě varianty, [ř] a [ř°], jejichž účast (nebo lépe: neúčast) na korelaci znělosti již byla dostatečně popsána.²⁰ Liší se od sebe tím, zda se u nich vyskytuje či nevyskytuje základní tón. Sonogramy neukazují přítomnost základního tónu vždy spolehlivě, využíváme zde proto oscilografické záznamy nebo sluchovou analýzu a další metody. Základní tón někdy během realizace [ř] kolísá, což se týká intenzity, popř. frekvence.

²⁰ U Zimy, Vachka, i u Kučery, popř. i u nás v SaS 19, 1958 (nebo v této knize [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973] str. 113n.). Vachek nově ve své knize *Dynamika fonologického systému...* upozorňuje na to, že nejsme z fonologického hlediska oprávněni mluvit o účasti /ř/ na korelaci znělosti.

b) Distribuce hlavních zesílení v akustickém spektru [ř] a [ř^o] se většinou liší od těch ve spektru [ʒ] a [ʃ] (podobně jako píše Isačenko o výslovnosti svého informanta), avšak u některých mluvčích zjišťujeme velkou podobnost především u [ř^o] a [ʃ] v koncové pozici (u nás především ve výslovnosti B). Spektrum [ř] a [ř^o] na jedné straně a prealveolárních sykavek [z] a [s] na straně druhé se liší různými frekvenčními charakteristikami center energií, společné mají pouze to, že u obou kategoriích skoro vždy dominuje centrum (ačkoli různě vysoké) kromě případů, když se šum ř podobá zadním sykavkám – srovnej výše.

c) Poloha lokusu (resp. směřování formantu) odpovídá u obou alofonů ř polohám prealveolár a liší se od zadních sykavek.

d) Ve většině realizací [ř] ale i [ř^o] (nejméně často ve finální pozici) lze vypožorovat záznaky stop kmitů, které z artikulačního hlediska existují a je možné je také snadno zaznamenat sluchovou analýzou nahrávky. Na sonogramech je můžeme občas pozorovat především v oblasti základního tónu, a pak ve frekvenční zóně od 0,5 do 2,5 kHz. Jejich akustický korelát obvykle najdeme spíše v kolísání celkové intenzity (avšak každá výchylka křivky intenzity – především pokud se jedná o skoky, které leží pod 2 dB – nemusí odpovídat artikulačnímu kmitu, který je slyšitelný), nebo ještě častěji v pohybu základního tónu ve znělé variantě (zase ale ne úplně závazně; pohyb základního tónu můžeme někdy objevit i u jiných sykavek a naopak u vibranty občas nedochází k žádnému kolísání základní frekvence).

e) Tlumení (s právě zmíněnými doprovodnými jevy), která odpovídají artikulačním pohybům, lze někdy (především ve znělé variantě) pozorovat v průběhu celého trvání (obvykle se 3 až 4 kmity), občas – což objevil Isačenko analýzou výslovnosti svého informanta – jen v počáteční části realizace, ale někdy i v prostřední či dokonce koncové části realizace. V některých případech (především u [ř^o] v koncové pozici) nacházíme variantu bez analyzovatelných kmitů.

3.2 Výsledky, které byly doposud shrnuty, by mohly spíše podpořit Isačenkovu hypotézu o nevibrantním charakteru českého ř, než vést k její opravě. Vibrace (střídaté tlumení) se nezdá být trvalým rysem hlásky ř, jistě se nabízí podobnost s afrikátami (které nepokládáme za vibranty, a o čemž jsme byli dříve ještě víc přesvědčeni)²¹, akustický rozdíl obou kategorií sykavek se zdá být důležitý. Kučerova distributivní analýza, která potvrzuje postavení /ř/ v systému v blízkosti sonor, by mohla pouze svědčit o jiné jazykové úrovni, stejně tak alternace /ř/ s /r/ v morfologii.²²

Podle mého názoru jsme však podcenili důležitý faktor, a sice potencialitu jazykových jevů. Naše poslechové testy jednoznačně ukázaly, že kontinuální akustický element (segment s délkou konsonantu) je vždy identifikován jako spiranta. Který z fonémů bude vnímán, záleží především na akustickém spektru tohoto segmentu (popř. na jeho relativní intenzitě) a na jeho hláskovém okolí (popř. na pohybu formantů sousedních hlásek).²³

Je-li ale tento segment přerušen buďto úplně nebo jedním či několika tlumeními, popřípadě se základní frekvence mění ve stálém rytmu, nevnímáme již spirantu, ale vibrantu (v nejkrajnějším případě – pokud se spektrum úplně liší od existujících vibrant v daném jazyce – např. závěrovou hlásku s různými přechodnými hláskami). Čeští posluchači ob-

²¹ Sr. naši klasifikaci ruských vibrant v naší monografii *Zvukový rozbor ruštiny*.

²² Sr. u Vachka *The Place... and Dynamika...* 1. c.

²³ Sr. zde [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973] *Zur Identifizierung der Engelaute*, str. 71.

vykle identifikují takové segmenty s převážně diskretním spektrem jako /r/, pokud je však spektrum kontinuální (nebo převážně kontinuální), rozpoznají /ř/.

Tato analýza svědčí jednoznačně o tom, že sice uvažujeme všechny akustické (a artikulační) rysy realizace fonémů zjištěné pomocí analýzy všech dostupných realizací fonémů, které je posluchač s normálním sluchem schopen zachytit (sr. pozn. 19), avšak nesmíme zapomenout, že ve většině pozic nemusí vždy důležitý rys existovat (popř. jen v některých pozicích).

Přes všechny výsledky akustické analýzy musíme předpokládat, že periodicky tlumený zvuk (s odpovídajícími průvodními rysy) musíme považovat za nejdůležitější rys českých vibrantů (*r* a *ř*), neboť tento rys charakterizuje výhradně tyto vibranty a žádný jiný český konsonant (ani foném).

4. České vibranty se od ostatních konsonantů liší několika akustickými (a artikulačními) znaky, které dohromady tvoří rysy, jež musíme považovat za distinktivně český a slouží jako podklad pro distinktivní opozici. Tak lze odlišit vibranty jako kmitající (vibrující) fonémy od nevibrantů, tedy nekmitajících (nevibrujících) fonémů.

Nyní pro nás není rozhodující, který klasifikační systém zde použijeme.²⁴ Když budeme preferovat náš systém, tak je to i proto, je možné také tentokrát naši analýzu pomocí tohoto systému nejlépe využít.

Oba české vibrantní fonémy pochopitelně zařazujeme mezi konsonanty (transgresivní; zvláštní postavení slabikotvorného *r* zůstane v této souvislosti spolu s ostatními „slabikotvornými konsonanty“ nezohledněno), dále již však musíme rozlišovat. Foném /r/ je jasný „tónový foném“ oproti /ř/, který je v naší klasifikaci uveden jako „šumový foném“. Neodvážili bychom se však ani za použití systému M. I. T. jako Kučera označit /ř/ za „vokální“,²⁵ neboť to odporuje všem výsledkům veškerých analýz (nehledě na empirickou zkušenost).

Rozdíl oproti závěrovým hláskám (momentální k., tzn. nasály na jedné straně a šumové okluzívy na straně druhé) je jasný, neúčast na protikladech, které se zakládají na různém rozdělení hlavních zesílení v akustickém spektru jako hlavní akustické jevy, je z mého pohledu zjevná.

Zachován zůstane jen rozdíl kmitající (vibrující) – nekmitající (nevibrující), při kterém /r/ stojí naproti /l/ uprostřed skupiny sonor, /ř/ potom stojí oproti jiným šumovým kontinuantám (spirantám).

Zatímco v případě českého /r/ kmitání (tzn. akustické tlumení intenzity – TI) a kolísání výšky tónu (VT) tvoří jako jediné důležité akustické znaky centrum akustické struktury rysu ve všech případech, tzn. schematicky {TI – VT} (sr. pozn. 19), odlišuje se /ř/ od ostatních spirant také těmito znaky (ke kolísání výšky tónu VT dochází pouze u alofonu [ř], ke tlumení intenzity, TI, pouze s výše zmíněnými omezeními), avšak před zadními sykavkami (a velárami) navíc pomocí „koncentrace“ (Kc – tzn. pomocí jediného hlavního centra, ale zároveň pomocí lokusu F₂ – Lk, atd.), před předními sykavkami pomocí jiné výšky centra energie (VC) a jiné výšky lokusu (LkV), popř. – pokud srovnáváme /ř/

²⁴ Myslíme především na klasifikační systém, který zde označujeme jako M. I. T. systém (sr. zde [= *Studies in Phonetics*, Praha, 1973] str. 21), popř. na modifikaci u Kučery (o. c.) nebo na náš pokus *Zvukový rozbor ruštiny*.

²⁵ H. Kučera, o. c., str. 24 a další.

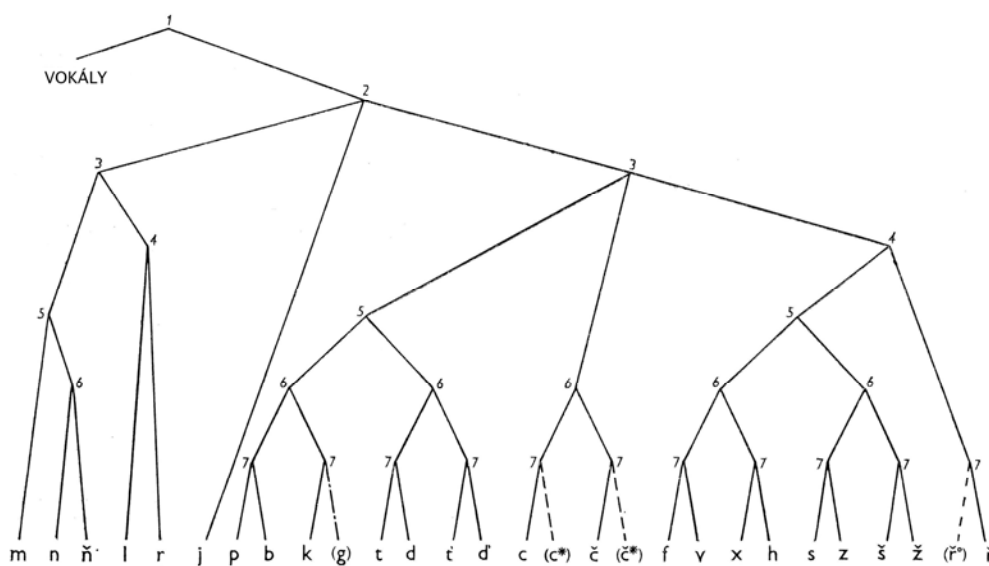
s labiálami (s labiodentálními spirantami) (především s /f/), vyšší celkovou intenzitou (I) – kromě rozdílných výšek lokusu.

V případě, že nalezneme důvod, abychom stavěli protiklad vibrující (kmitající) – ne-vibrující (nekmitající) v hierarchii rysů vysoko, musel by rys „kmitající“ pro /ř/ vykazovat přibližně tuto strukturu:

$$\begin{array}{c} \text{Kc} - \text{Lk} - \text{VC} - \text{LkV} \\ \text{TI} - \text{VT} \\ (\text{I}) \end{array}$$

Tato poměrně komplikovaná struktura s mnoha redundantními rysy by se (zdánlivě) zjednodušila, kdyby bylo možné najít koreláty pro velké množství pozic. Teprve součet takových „částečných korelátů“ by odpovídal rysu. Pro většinu pozic, kde se vyskytuje znělé [ř], by mohlo výše uvedené schéma zůstat beze změny, avšak pro [ř°] v sousedství neznělého konsonantu uprostřed slova se první řádek zjednoduší na TI, pokud by [ř°] bylo na konci slova (a následující slovo by nezačínalo znělým konsonantem), splynuly by první dva řádky do jediného s pěti skoro rovnocennými rysy atd. Tuto celou množinu je nutné považovat za korelát rysu.

Složitost tohoto systému svědčí mezi jiným o zvláštním (periferním) postavení fonému /ř/ v dnešní češtině, které lze částečně odvodit z následujícího schematického znázornění českého konsonantického systému dle našich klasifikačních kritérií.²⁶

Obr. 16

Český konsonantický systém (varianta s ternárními opozicemi). 1. vokální (inherentní) – konsonantický (transgresivní), 2. tónové – šumové (ternární op.), 3. momentální – kontinuální (ternární op.), 4. ne-vibrantní – vibrantní, 5. nízký – vysoký, 6. koncentrovaný – disperzní, 7. neznělý – znělý (v závorkách jsou poziční varianty fonémů)

²⁶ Návrh jsme představili v naší přednášce *Vergleichende Phonetik und Phonologie der slavischen Sprachen* [Srovnávací fonetika a fonologie slovanských jazyků] v jarním semestru 1964/65 na Karlově univerzitě v Praze (sr. *Phonetica Pragensia* 1, str. 83, 88n.).

POETIKA A FILOLOGIE (ÚVODNÍ PŘEDNÁŠKA KOLOKVIA *POETICKÝ CIKHÁJ V BRNĚ*)^[*]

Tomáš Hoskovec (Masaryk University, Czech Republic)

Abstract. Exhortative speech about how philology, i.e. both linguistics and all kind of literary science, can, and should, acquire self-confidence. The preliminary condition is to keep for its own, and hold as its exclusive property, the key notions of (1) the meaning of a/any linguistic expression, and (2) the sense of a/any text. Then, a good technique of manipulating the linguistic signs is required: a linguistic sign does not point to anything outside the language, it assumes a value inside the language, and this value cannot be established but by differentiating it from other signs within a definition set of system-allowed linguistic signs. A great number of definition sets are always available, leading to different values, which allows for amazing plasticity and astonishing richness of meaning. Having once recognized the text as a structure, we have to realize that the main task of the text structure is to actualize one particular definition set among others, in order to give a sign, occurring in a particular text position, a particular meaning. Structured clusters of such acquired particular meanings give a text its global sense. And since the texts are objective, so that different members of a culturally and historically based language collective agree as to their sense, there must be some objectivity in definition sets establishing particular meanings. Such objectivity is conceived of as text production and perception norms, viz. as language norms. For contemporary linguistics, those norms represent a new and compulsory object of research. A stupendous number of text norms are present in any collective, only few of them are consciously perceived by its members. Old poetics (artes poeticae) in their traditional understanding as either artistic manifestos and/or practical school books may be viewed as lists of prominent norms a cultural-historical collective was explicitly aware of, and in that respect, old treatises on poetics are of use for modern linguistics. (Not all of old texts called Poetics are poetics we look for: this is especially the case of Aristotle's *Poetica*, which is here duly interpreted as a proto-Hellenistic rupture signaling that Greek archaic and classical poetry was no longer understood within the original context of its own text/language norms.)

Využívám – pro někoho možná zneužívám – souběhu postavení jednak školitele hlavního organizátora, jednak zástupce garančního pracoviště, abych byl pouhý lingvista, svou promluvou zahájil setkání poetické. Nebudu se dovolávat slavných příkladů z minulosti, kdy LINGVISTIKA a POETIKA spolu žily v jiskřivém napětí (to zní jistě lépe, než kdybych je uvedl do poklidného souladu), nýbrž prohlásím, že poetika a lingvistika jsou jedno a právě svou jednotou umožňují, aby poesie vůbec jiskřila. Chce-li kdo jedno slovo, kte-

^[*] Previously published as Hoskovec, Tomáš. 2012. "Poetika a filologie". *Poetický Cikháj v Brně 2010* (ed. Adam Veřmiřovský), 13–27. Brno: Tribun EU. [Editor's note]

rým bychom lingvistiku a poetiku společně přikryli, nabízím výraz FILOLOGIE, neskrýváje potěšení z paradoxu, že onen pojem je pro mnohé nositelem rysů “šed”, “prach” a “pavučiny”, pravého to opaku jiskření. Bud’me všichni, jak jsme se tu shromáždili, sebevědomými filology. Otázka zní, odkud to sebevědomí brát. Začnu podmínkou nutnou (cituji sám sebe ve znění, jež dosud nevyšlo):¹

Lingvistika nebude sebevědomá, dokud se sama odhodlaně nechopí jazykového významu: nesmí jej delegovat logice ani ontologii, a už vůbec nesmí podlehnout svodům «pragmatické resignace», jež tvrdí, že místo zkoumání, co jazykový výraz znamená, stačí vyložit, kdy jeho užitím sklídím úspěch. [...] Poetika nebude sebevědomá, dokud se sama nechopí smyslu konkrétních textů: ten nelze delegovat žádné kulturologii, žádné sociologii, ani jej nelze opustit ve prospěch zkoumání, za jakých okolností je text uznán za estetický, případně literární. Naopak, kulturně-sociální rozměr, který hledání smyslu textu zcela přirozeně má, je nutné vnořit dovnitř vlastního jazykového zkoumání textů, protože jazyk je instituce kulturně-sociální.

Uvědomme si, že v citovaném místě místo poetiky může stát literární věda (tak tomu v původním textu shodou okolností je) stejně jako stilistika: při celostním filologickém pohledu jsou spory o hierarchické vymezení oněch disciplín stejně dětinské jako spor o to, zda je víc lékař chirurg, internista nebo psychiatr. Důležité je, že texty, jejichž smysl musí poetika dokázat vyložit, nejsou předem vymezeny jako básnické; jsou to texty vůbec. Přitom textem je pro nás i každá jen ústní promluva.

Co po podmínce nutné je pro filologické sebevědomí podmínkou postačující, neřeknu. Jednak upřímně nevím, jednak pevně věřím, že nic takového ani není: kdyby bylo, filologické sebevědomí by se dalo převést na něco jiného, a ztratilo by kouzlo jedinečnosti. Místo podmínky postačující zdůrazním, s čím musí sebevědomý filolog vystačit: s tím, s čím musí vystačit i sebevědomý básník, s jazykem. Otázka zní, co všechno jazyk je — a jak jej adekvátně uchopit.

Své osobní filologické sebevědomí čerpám z dovednosti důsledně pracovat s jazykem po způsobu funkčně strukturálním. V mejnstrímu literárních badání má STRUKTURALISMUS daleko horší zvuk než filologie. Filologické pavučiny zůstávají při vši své nezájímavosti respektovány co stará kvalita, z níž se sluší občas něco vytáhnout a blýsknout se tím, že já ještě vím, že to vůbec je. Zato ke strukturalismu se stavíme spíš tak, že je přece dávno dokázáno, že vůbec není možný; aspekt funkční se pak mnohdy ani nedostane přes badatelův práh rozlišitelnosti.

Četné argumenty proti strukturalismu prozrazují nepochopení a lenost. Tak třeba slavný veletoč, že systémové spojení *signifiant* a *signifié* vlastně ani nelze uchopit, protože každé *signifié* může být zároveň i *signifiant* pro něco jiného, naprosto přehlíží, že smyslem znaku není přejít od *signifiant* k *signifié*, ale vymezit se jistou hodnotou (*valeur*) vůči jiným znakům. Žel o hodnotě znaku se mejnstrímovému studentovi v mejnstrímové úvodní přednášce dostane často jen takového poučení, že pes je pes, protože není kočka, kůň, strom ani člověk.

Tedy připomeňme, že znaková hodnota psa je dána souběhem jeho výskytu v mnoha různých definičních oborech, mezi jinými {pes, kočka, slepice, králík, prase}, {pes, liška, vlk, jezevec,

¹ Mezitím už vyšlo (autor 2010a), ba vyšlo i podrobné rozvedení oněch thesí (autor 2012).

medvěd}, {pes, fena, štěně}, {pes, čokl, hafan, podvraťák, pejsánek, psisko}, {pes, bouda, zahrada, dům}, {pes, hájovna, myslivec}, {pes, saně, Eskymák}, {pes, pán}, {pes, flákač, dřič, sviňa}, kde všude nabývá pes v opozici k jiným členům téhož definičního oboru jisté hodnoty specifické, přičemž vůči oborům {pes, fena, štěně} a {pes, čokl, hafan, podvraťák, pejsánek, psisko} má pes zároveň i jistou hodnotu generickou, podobně jako nabývá generické hodnoty, jistě odlišné, vůči oboru {chrt, ohař, jezevčík, ovčák}; dále získává pes zvláštní hodnoty v oborech {pes, život, smrt}, {pes, věrnost, zuřivost}, {pes, počasí}, {pes, roh, patník}, {pes, starý, učení}. Vše, co bylo dosud uvedeno, jsou definiční obory znakových hodnot v systému pevně ukotvené a aplikované v tolika konkrétních textech, že představují objektivní jazykovou skutečnost sui generis. Vedle toho lze v jediném konkrétním textu vytvořit definiční obor ad hoc, na příklad {pes, Baskerville}, či {pes, Faust}, přičemž stane-li se příslušný text dostatečně známým, mohou i takové obory nabývat – v různé míře, rozuměj: pro různé kolektivy téhož jazyka, vymezené specifickou textovou zkušeností – povahy systémové.

Celá ta psí rozcvička, již jsme si právě dopřáli, chce ukázat, že strukturalismus nejsou žádné extravagantní postupy, nýbrž techniky práce s jazykem, jaké běžně užíváme, jenom je jinak konceptualizujeme, či pohříchu vůbec nekonceptualizujeme.

Funkční pojetí strukturalismu zdůrazňuje, že struktúrní popis se nesmí omezit na samoúčelnou inventarizaci prvků a útvarů jazyka: musí reflektovat, že všechny ty v jazyce vyčlenitelné prvky a útvary jsou účelové prostředky, jež slouží dvojčinnému cíli, vytvářet i přijímat texty (komunikáty). V důsledku toho patří do struktúry jazyka nejen fonologie (včetně větné prosodie), lexikon (včetně slovotvorby) a gramatika (co větné usouvztažnění), ale též textové normy, jež řídí jazykové chování, totiž produkci i interpretaci textů. Oněch norem je obrovské množství a pro jejich uchopení nemá lingvistika žádný hotový aparát: musí se prozatím spokojit s tím, že je popisuje v rozptýlených glosách.² K čemu naopak už disponujeme dobrými prostředky, to jsou mnohé jevy často vydávané za mimotextové — a často používané co další argumenty pro nemožnost, či omezenost strukturalismu. Souvisí to s otázkou, čím je konkrétní text konkrétní.

Konkrétnost textu se neomezuje pouze na materiální distribuci jazykových útvarů (včetně prosodie, se kterou důsledně pracujeme vždy, tedy i v případě psaných projevů).³ Konkrétnost textu je dána především tím, které definiční obory, v nichž jazykové znaky nabývají svých hodnot, se při jeho produkci a interpretaci aktualizují. V potenci abstraktního systému sice patří jeden jediný jazykový znak do mnoha definičních oborů zároveň (příklady dává psí rozcvička předvedená výše), v konkrétním textovém výskytu však patří vždy do jediného z nich (což se nevylučuje s tím, že různí účastníci téhož textu mohou též znak chápat v různých oborech). Existují pravidla – textová, čili jazyková pravidla – pro vyvolání (aktualizaci) i potlačení (virtualizaci) definičních oborů: opírají se o hierarchie definičních oborů a pracují s dynamikou významů, totiž s tím, že jednotlivé významové

² Příklady dává autor (2008), který zároveň zdůrazňuje, že se onoho úkolu musí chopit právě filologie, a to dřív než se ho zmocní ideologové.

³ Je pravda, že evropské jazyky (mimo ně situace nebude zásadně odlišná, ale zůstaňme opatrní) disponují velmi omezenými prostředky pro grafické zachycení prosodie. Je ale též pravda, že evropská textová (jazyková) kultura s tím krásně umí žít: píšeme podstatně jinak než mluvíme a textové strategie psaného projevu (i ty patří k normám, jež lingvistika musí nově uchopit co předmět vlastního studia) reagují právě na prosodická omezení psaného projevu; příklady dává autor (2012).

rysy se v průběhu textu ve vzájemné interakci skládají do sématických konfigurací.⁴ Které z mnoha různých pravidel se skutečně uplatní, závisí na zvycích a postojích (tedy opět na normách) jazykového společenství, v němž je text konkrétně uplatněn. Výchozí nastavení oněch norem pojímáme jako situační ukotvení a žánrové zařazení textu.

V této chvíli už můžeme říct, čím poetika, ten historicky naplavený chaos literátských vědomostí, celostní filologii láká: uchovává obrovské množství textových norem, onoho vlastního předmětu filologie. Poetik je mnoho, každá doba a škola měla svou vlastní; v lepším případě ji sepsala, v ideálním případě jich sepsala i několik různých, ve šťastném případě se alespoň jedna z nich dochovala. Dochované poetiky jsou rozličné a různorodé, každá cítí jinou potřebu něco vyzdvihnout *uerbis expressis*, každá nevyhnutelně mnoho důležitého mlčky přechází, implicate to pokládajíc za samozřejmé. Nesnažme se tradiční poetiky systematizovat: čerpejme z nich podklady a podněty pro systémy vlastní.

Jak? Vezměme vážně Jana Mukařovského, průkopníka strukturální poetiky, a vezměme ho vážně jako filologa. Odhodme všechnu tu ontologii poetična a estetična, kterou z něho vybírá současná literární věda, líná – či zakrývající bezradnost před úkolem – rozebírat literární díla, totiž rozebírat texty vůbec. Mukařovského myšlenka uchopit celé básnické dílo (vlastně uchopit jakýkoliv text, neboť každý může být ne-li na básnické dílo povýšen, tedy alespoň do básnického díla zapracován) jako znak není nosná tím, že nabízí nový ontologický status poesie, nýbrž tím, že dává nové možnosti, nové techniky filologické práce. Dílo je tedy znak, systémové spojení výrazu a obsahu. U díla přitom snáze než u izolovaného slova uznáme, že úkolem strukturální filologie není přejít po znaku z jedné strany (výraz) na druhou (obsah), nýbrž popsat jeho hodnotu, znakovou hodnotu. Tu stanovujeme diferenčně, porovnávající daný znak s jinými znaky. A jak jsme viděli v úvodní psí rozcvičce, zásadní je zvolit definiční obor těch jiných znaků, s nimiž vyšetřovaný znak porovnáváme. Tradičně známe jeden definiční obor, v němž dílo, text-znak porovnáváme s jinými díly, texty-znaky, a to žánr: jistě není náhoda, že žánr je v jinak velmi proměnlivých historických poetikách položkou nápadně stálou. Porovnávat text s texty v rámci žánru snad nějak umíme. Dokonce i víme, jak opovážlivé, ne-li přímo zapovězené je porovnávat texty napříč žánry, kdy své srovnání nemáme o co opřít: ctít definiční obor je závažné a závazné. Zdá se tedy, že stačí jen naučit se při takovém porovnávání myslet navíc na to, že text je znak.

Text je však mimořádně složitý jazykový znak a jeho jedinečnou hodnotu v rámci žánru můžeme stanovit často jen velmi hrubě, pokud vůbec. A tu nám Mukařovský ukazuje nové cesty k novým definičním oborům: porovnávejme zadaný text-znak s texty-znaky, které z něho vytvoříme tak, že v něm – *ceteris paribus* – obměníme jednu, či několik málo jazykových složek. Mukařovský zdůrazňuje, že každá složka je potenciálně relevantní, žádnou nelze předem vyloučit, ani nemá smysl chtít je třídit podle povahy: syntagma může změnit metrum, lexém má charakteristiku jak sémantickou, tak fonologickou, gramatická kategorie větné kongruence dokáže přispět k tematické výstavbě díla tím, že zapojí, či naopak nezapojí čtenáře do děje. Zároveň je ale jasné, že nemůžeme vzít v úvahu všechny složky:

⁴ Úkol je řešitelný a technický aparát k tomu nabízený je dokonce i elegantní. Záměr takto pracovat při strukturálním rozboru textu lze dobře doložit od prvních prací Jana Mukařovského, aktuální aparát vytvořil o víc než půl století později François Rastier. Ukázky postupu podává autor (2010b), který předvádí, jak lze současnými prostředky uskutečnit dávný Veltruského záměr zevšeobecnit Mukařovského sémantické gesto.

je jich příliš mnoho a lidská psychosomatická kapacita i toho nejrafinovanějšího čtenáře je prostě omezená. A tu přicházejí na pomoc staré, metodologicky neujasněné poetiky a z nevyčísitelného množství potenciálně relevantních složek jazykového díla vybírají neutříděný soubor těch, na které doba a kultura básníková (případně čtenářova, neshoduje-li se s básníkovou) byla zcela jistě citlivá.⁵ Obměňujme zkoumané dílo ve složkách příslušnou poetikou výslovně sledovaných a vyšetřujme rozdíly takto vytvořené: hodně se tak přiblížíme dobovému porozumění i spolehlivě znesamozřejmíme, a tudíž ozřejmíme porozumění současné.

Pokud se komu v tomto okamžiku vybaví Mukařovského sémantické gesto, totiž uvědomělý výběr několika konkrétních položek z prakticky neomezené nabídky možných, budu šťastný. Mukařovský jím vystihl podstatu strukturální sémantiky o půlstoletí dřív, než se ustanovila: uznáváme-li, že při diferenčním zkoumání jazykového znaku vyplývá jeho hodnota z definičního oboru, v němž jej zkoumáme, potřebujeme uchopit i jednotlivé definiční obory co objektivní jazykové skutečnosti. Garantem objektivity je textová norma a textové normy jsou ze své podstaty jazykové. Definiční obory, jež pokládáme za samozřejmé (a mnozí pouze takové uznávají za jazykové), jsou samozřejmé jen proto, že jsou pevně zakotveny v naší textové zkušenosti, takže pohotově dovedeme předvést text (či náznak textu), v němž se příslušný definiční obor uplatní. Pokud takovou zkušenost nemáme, norma pro nás neplatí a definiční obor nevznikne.

Soudobý český mluvčí nemůže neznat slovo *vyžle*, protože se ve škole učí co pravopisná zvláštnost. Zůstane-li jeho textová zkušenost na úrovni školní výuky a společenského konsumu, bude pro něho *vyžle* patřit jen do definiční domény “hubený”, v lepším případě ještě “mladý”, ne však do domény “pes”, protože takové textové spojení nebude mít odkud znát. Nabude-li však vlastní prací čtenářskou zkušenost s českými texty XIX století, přijde mu pro znak *vyžle* doména “pes” samozřejmá.

Textové, čili jazykové normy jsou dynamické, takže jeden každý text může vytvořit normu ad hoc, a je-li onen text dostatečně vitální, znalost textové normy jím vytvořené se stane samozřejmou znalostí jazykovou.

Vitalita textů historicky též souvisí s poetikou: poetika tradičně stanovovala texty vzorové, jejichž znalost se vyžadovala, a proto se i učily. Výuka textům v soudobém školství ještě přežívá, o vitalitě textů však mnohem víc rozhodují jiné síly, temné síly reklamy a mediální infozábavy. Nedovedu odhadnout, kolik mých současníků skutečně četlo *Psa baskervilleského* (sám jsem četl bez valné chuti, vlastně z povinnosti), jsem přesvědčen, že mnohý viděl v televizi některé z jeho četných zfilmování, a kdo neviděl, slyšel, když se mluvilo, co bylo v televizi, případně si všiml, když pročetl televizní program: televize mocně určuje, které texty, která jazyková spojení se dostanou do oběhu a udrží se v něm. Z těchto důvodů pokládám definiční obor {pes, Baskerville} za dostatečně podepřený textovou zkušeností,⁶ tedy za dostatečně jasnou součást jazykového systému — na rozdíl třeba od oboru {pismo, Baskerville}. Z druhé strany sice nepochybují, že každý maturant se učil o Goethově *Faustu*, bojím se však odhadnout, kolik z nich ho též

⁵ Nevyplyvá z toho, že ona doba a kultura nemohla být citlivá ještě na další složky. Buďme vděční alespoň za ty, o kterých pozitivně víme.

⁶ Opravdu stačí čistě registrační zkušenost, že něco takového je, aniž tušíme, co to je: spoustu jazykových útvarů – bohužel – používáme prostě proto, že se používají, nestarajíc se o jejich význam.

četlo, a opravdu netuším, u koho zůstala v čtenářské zkušenosti i vzpomínka na to, že Mefisto se k Faustovi připojí nejprve co černý pes. Obávám se proto, že definiční obor {pes, Faust} bude mít silně omezenou platnost, nicméně úvahou, již jsem právě předvedl, jsem jej aktualizoval přinejmenším u vás, kteří mě teď posloucháte.

Charakterizoval jsem poetiku jako historicky naplavený chaos literátských vědomostí. Jak se to vůbec má s její historičností? Nepřipadá nám poetika co historická záležitost nakonec jen proto, že v současnosti, totiž pro soudobou tvorbu texty deklarované jako poetika nevznikají? Anebo vznikají a my v nich žánr poetiky pouze nedovedeme rozpoznat?

Stále ještě vznikají, či přinejmenším si i v podmínkách soudobé kulturně-společenské praxe dovedeme představit, že by mohly vzniknout manifesty nové básnické tvorby. Ty jsou zcela jistě poetikami, protože říkají, na které textové normy jejich tvorba dbá, případně též, na které dbát odmítá. Jistě však i nová tvorba dle nového manifestu dbá na mnoho dalších textových norem, o kterých manifest ani nemluví. V poetikách historických je tomu stejně: některé vznikly též co básnický manifest (Horatius), většina jich ale vznikla z dvoj- jediného praktického důvodu, spojujícího výuku školní mládeže se společenskou kritikou dobové tvorby (Quintilianus); i ony výslovně uvádějí jen některé textové normy z těch mnoha, které skutečně uznávají. Filolog studující jazyk své vlastní, či jemu blízké kultúry se v tomto ohledu nijak zvlášť neliší od filologa o materiálovém zázemí v dobách a kulturách vzdálených, případně přímo zaniklých: oba stojí před stejným úkolem konstruovat nakolik jen možno exhaustivní soubor norem osvětlujících produkci a interpretaci textů z jim příslušných oblastí, oba musí pochopitelně reflektovat texty, jež o textových normách své doby pojednávají, pro oba je ovšem nejvyšším zdrojem textových norem vlastní dobová textová praxe.

Vyzdvihnu jeden rys, jež budoucí, totiž ta nyní potřebná poetika musí nutně splňovat, má-li být objektivní (doložitelná) a exhaustivní: musí vždy být poetikou nějakého uvědoměle sebraného korpusu textů, lhostejno zda školy, módy, proudu, hnutí, či textů spojených časem, místem nebo okolnostmi vzniku. Korpus je základním definičním oborem, v němž texty diferenčně vyšetřujeme: vymezuje, co vůbec se může stát předmětem srovnávání. I historické poetiky byly korpusové. Pokud se nám nyní zdá, že mnohé z nich objasňují šmahem veškerou tvorbu své doby, je tomu nejspíš proto, že ona doba jiné texty než ty, které odpovídaly její poetice, pro budoucnost ani neuchovávala.⁷

Shrňme dosud objasněné. Přestože existuje nemálo děl ať již záměrně autorsky, či pozdější tradicí důvodně nazývaných «poetika», zůstává poetika úkolem pro přítomnost. Ten úkol zní: co nejúplněji uchopit soubor norem, jež řídí produkci a interpretaci textů v jistém [textovém] diskursu, uchopeném nebo uchopitelném co [textový] korpus.⁸ Takto uchopená poetika zapadá do filologické revoluce — a usurpujme si ten termín, jež by bylo opravdu

⁷ Mnohému se při slově korpus ze všeho nejdřív vybaví velké národní jazykové korpusy, kam denně tečou celé náklady novin a kam bez výběru odchází veškerá produkce řady velkých nakladatelství. Jsou to hodně zvláštní korpusy, dobře dokumentující dobový prostor veřejného slova, leč nesnadno použitelné pro poetickou/stilistickou/literární analýsu. Vezměme pro začátek raději menší literátské korpusy, tradičně stavěné — pro nedávná staletí — na proudech a generacích, pro dávnější pak na celých kulturních obdobích. A vítejme, že i takové se nyní co zvláštní subkorpusy do velkých národních korpusů začleňují.

⁸ Při produkci i interpretaci textů působí stejné normy, rozdíl spočívá jen v orientaci badatelova pohledu. Zaměření na produkci s sebou nese i zaměření na texty, jež zatím nejsou a teprve vzniknou, což nás opravňuje, ba nutí dát vedle «uchopený» též «uchopitelný».

škoda nechat napospas filosofům: do skutečného lingvistického obratu filologie, kdy vlastním předmětem filologické práce (i lingvistického zkoumání) se stávají textové normy. Takto uchopená poetika reaktualizuje strukturalismus co historický program diferenčního stanovování hodnot jazykových výrazů i útvarů tím, že konkretizuje definiční obory, v nichž lze měnit různé složky jazykového útvaru,⁹ aby vynikla hodnota těch složek, jež jsou v daném textu skutečně užity. Takto uchopená poetika představuje úkol pro budoucnost, to jest úkol pro nás přítomné. Nevybudujeme ji ani systematizací poetik historických ani stanovováním jejich společných jmenovatelů. Historické poetiky ctíme co svědectví o konkrétních normách spojených s užíváním konkrétních jazykových prostředků. Budoucí poetiku však stanovujeme na podkladě soustavného studia textové praxe toho kterého jazykového společenství. K tomu dvě závěrečné poznámky:

- V souvislosti s reaktualizací strukturalistického programu upozorníme na inherentní pojmově-noetické úskalí, na něž onen program naráží: znak, ústřední pojem, ba «definiční znak» evropského strukturalismu, je pojem původu filosofického. Filologie o něj s filosofií zápasí. Jde o spor – abychom citovali filosofické klasiky – antagonistický a doufat v přátelské urovnání mezi oběma obory by bylo naivní. Strukturální filolog musí zaujmout pevné stanovisko, a to buď neustále bojovně zdůrazňovat, že binární jazykový znak nemá nic společného s ontologickým statusem aliquid stat pro aliquo, jenž filosofy tolik fascinuje: po této cestě šli Bally, Sechehaye, Karcevskij, Frei, Benveniste, Coseriu, Greimas, kteří zdůrazňovali, že ve znaku jde o systémovou hodnotu, nikoliv o kontingenci dvou «aliquidů»; nebo mluvit rovnou o hodnotě jazykového prostředku (výrazu, útvaru), stanovované vzhledem k jeho [textovým] funkcím a k normám kladeným na jeho [textové] užívání,¹⁰ a pojmu znak vůbec nepoužívat, případně používat důrazně mimoontologicky: tak postupovali Mathesius, Havránek, Trnka, Mukařovský.¹¹

- Rozhodnutí něco dělat s sebou nese i rozhodnutí nedělat přemnoho jiného. Když už jsme si co sebevědomí filologové vyjasnili, že poetika je velký úkol pro přítomnost, který přispívá k řešení té vůbec nejdůležitější lingvistické otázky, totiž jak se v konkrétním textu konkretizuje jazykový význam do jedinečného smyslu,¹² nerozptylujme se úkony a úvahami, které se kolem poetiky předvádějí jen ze zvyku. Jmenovitě pak je žádoucí oslyšet filosofické sirény a programově se nezabývat Aristotelovou *Poetikou*: jeho *mimésis* nám v otázkách významu a smyslu, ani funkcí, norem a hodnot nijak nepomůže, ba u vědomí toho, jak aristotelské pojetí vztahu věcí ve světě, jejich odrazů v lidské mysli a jejich vyjádření v lidské řeči (*De interpretatione* I, 16a) na půltřetího tisíciletí zablokovalo adekvátní uchopení jazykového významu, měli bychom si na analogickou slepou uličku dát bedlivý pozor. Máme v Evropě od antiky po klasicismus řadu historických poetik, které o texto-

⁹ Útvarem zde prostě označujeme jazykový výraz vysoké složitosti: větu, výpověď (situačně ukotvenou a žánrově zařazenou) i celé básnické dílo (jehož situační ukotvení spočívá především v zapojení do konkrétního uměleckého diskursu). Takzvaným «útvaram národního jazyka» ve smyslu funkčně vymezených systémů v jazyce pojímaném co systém systémů říkáme variety.

¹⁰ Zdůrazňeme, že text je pro nás jak psaný, tak mluvený, čili každá promluva je text.

¹¹ Právě Mukařovskému vděčíme za to, že je-li už znak – značně opožděně – v pražském ohnisku funkčně strukturální filologie použit, je užit pro celé básnické dílo. Mukařovský nepopírá, že i u takového znaku lze uvažovat o ontologické referenci (k nějakému složitému souboru znalostí a postojů), leč to vše dává do závorky, vymeziv negativně vůči tomu estetickou funkci jako vlastní prostor pro diferenční stanovování hodnoty.

¹² Více o tom autor sous presse, à pataître.

vých normách své doby říkají mnohem víc. A nejvíc se o textových normách stejně dozvíme studiem textové praxe.

POST SCRIPTVM. Sebevědomý filolog může, a je-li mu to věcně příslušné, dokonce musí mít na Aristotelovu *Poetiku* názor. Dávám k úvaze několik bodů. Nejdříve vezměme vážně, kam tento text v corpus Aristotelicum patří: mezi spisy politické (spolu s *Rétorikou* a *Politikou*), čili do pojednání o tom, jak ovlivňovat lidské společenství; tento diskurs osvětluje, jakých textových funkcí si bude i jakých si nebude všímat. Dále uvažme, co víme o genezi a uchování aristotelských textů, abychom daný dokument zařadili do správného žánru: nedochovaly se ani spisy «exoterické», určené ke zveřejnění a šíření, ani soupisy «faktografické», svod vědomostního materiálu, nýbrž jedině texty «esoterické», určené pro výuku, a to v různém stupni rozpracování od posluchačských poznámek z přednášek téměř improvizovaných po učitelovy monografie téměř hotové; to nám z jedné strany dovoluje nehledět k pasážím, jež neodpovídají výkladovému klíči, který jsme se rozhodli sledovat (běžně tak v *Poetice* přeskakujeme pasáže gramatické, které nedávají smysl a věcně jsou chybné), to by nás z druhé strany ale mělo varovat, ať se na žádný výkladový klíč příliš nevážíme (i slavná *mimésis* by v dalším rozpracování mohla být opuštěna co zbytný, či pomocný pojem a celý princip dělení nahrazen něčím jiným). A konečně mějme odvalu uchopit Aristotela jako prvního helénistu. Helénismus se rodí z překvapení, že současnost už není pokračováním [funkcí, norem a hodnot] minulosti: byl-li archaický řecký svět vlastně jen úspěšným překonáním potíží temné doby a svět klasický zas dovršením potenciálu světa archaického, pak helénistický svět vidí, že tradičními hodnotami už nežijeme a žít ani nemůžeme. Aristotelés byl z prvních, kdo si to jasně uvědomili. Dívejme se na jeho *Poetiku* právě v tomto světle.

Aristotelovi překážejí staré textové normy, kde poetika rovná se literatura vůbec a literatura je jenom to, co má metrum, tedy je v jazyce vázaném (například též věštba). Do literatury tak nepatří žánry řeč, dialog, historie (= výsledky zkoumání), bajka. Aristotelovi to vadí, hned ze začátku se nad tím výslovně pozastavuje a nezůstává jen u toho: o řeči [veřejné] pojedná ve svém politickém diskursu zvlášť, a to způsobem, jež lze aplikovat i na dialog a historii (přítomný mlčící posluchač je pro dialog do řeči vtažen, pro historii z ní naopak vytěsněn), kdežto bajka, která Aristotela nezajímá, zůstává v antice literaturou mimo literaturu, dokud nedojde zbásnění (připomeňme si krásné svědectví z Platónova *Faidóna*); antický román za Aristotela ještě ani nebyl. *Mimésis* je při tom všem jen prostředek, jak navzdory staré normě učinit předmětem literatury i žánry, které dobově literární nebyly; k poukazu na podstatu umění neslouží.

Uvnitř té ještě dle starých norem úzce pojaté literatury, vymezené ozvláštněním vázané řeči, platí úzké propojení tematiky, žánru a metra: epos šíří hexametrem zjevenou pravdu, drama v jambickém trimetru kombinovaném s metry chorickými zvnějšňuje prožitek jedincův, lyrika metry nejrůznějšími předává různé osobní výzvy. Uvedenou funkční normu eposu potvrzují charakteristické rysy žánru jako přítomnost Mús a vůbec jejich role (garantují pravdu, kterou co bohyně – na rozdíl od básníka – znají neomylně), či vazba na mytologické příběhy (uznávaly se za pravdivé), nemluvě o povinné hexametričnosti většeb (promlouvá jimi bůh). Živost oné normy dokládá fakt, že když se řecká filosofie konečně odváží zveřejňovat své poznatky, píše lékařské, matematické či astronomické eposy. I toto Aristotelovi výslovně vadí: škoda že nedoceníme, jak buřičské (a nepravdivé) je jeho tvr-

zení, že historie sepsaná veršem by zůstala historií. Že naznačená funkční norma dramatu, totiž objektivizace jedincova prožitku se nevyklučuje s tím, co o dramatu píše *Poetika*, nechávám laskavému posluchači, tedy čtenáři, aby si rozmyslel samostatně; zde upozorním jen na to, že právě v Aristotelově době se attické divadlo pomalu mění z divadla aktuální tvorby na divadlo osvědčeného repertoáru (toho si mistr ze Stageiry nicméně nevšímá). Podívejme se zato společně na nepřítomnost lyriky v *Poetice*. Ta chybí jiným způsobem než kómedie: neztratila se, neboť nikdy nebyla přítomna. Aristotelés pro ni nemá ani společný název ani společné vymezení: je to prostě, co zbude z poesie, když se odmyslí drama a epos; adekvátní souhrnné označení by v té době znělo nejspíš melika. Funkční vymezení, jak jsem je naznačil výše — a to předání osobní výzvy chápeme hodně široce: spadá pod ně oslovení boha dithyrambem, pajánem i jiným hymnem, stejně jako oslava héra epiníkiem, zapřísahání osudu epithalamem, či prosba k poutníkovi vyjádřená náhrobním epigramem —, se jasně míjí s politickým diskursem Aristotelovým, takže v *Poetice*, pojaté spolu s *Rétorikou* co studium nástrojů pro ovlivňování obce slovem, nemá místo, neboť neslouží k ovlivňování obce. A je tu ještě jedna dobová okolnost: zmizení původní řecké lyriky je jevem obecně helénistickým. Helénistická filologie, která záslužně zakonservovala archaické eposy (zakonservovala ve smyslu “uchovala” i “umrtvila”, takže oživení žánru, o něž usilovala, se nepovedlo) a která záslužně zkatalogizovala klasické drama (společně na to, že dostatečně žije v divadle nyní již repertoárovém), si se starou lyrikou nevěděla rady: adresný apel «politický» byl v novém mocenském uspořádání řeckého světa životu nebezpečný, funkce náboženské se staly formálními, svátky a hry zkomercializovaly. Helénismus starou lyriku radikálně opouští (ponechávaje si z ní jen ukázky metrických schémat co filologickou zajímavost) a vytváří lyriku novou, zcela odlišnou. Aristotelés je souputníkem a vlastně spoluvykonavatelem tohoto obratu.

Snad jsem dostatečně naznačil, co s sebou nese rozhodnutí poznávat poetiku, soubor textových norem, z dobové textové praxe — a že jde o činnost dostatečně vzrušující na to, abychom i vykřičený text filosoficky hrdě četli filologicky.

BIBLIOGRAFIE zde není a z povahy věci ani být nemůže. Přednáška je úvodní, exhortativní, manifestová. Program, jejž ohlašuje, je tak pevně ukotven ve vývoji evropského strukturalismu, že jeho bibliografické odkazy – strukturované a anotované – vydají na samostatnou publikaci (autor ji jednou skutečně vydá). Podpírat jednotlivými odkazy jména zde záměrně nahodile zmíněná, případně záměrně nahodile naznačená, nemá smysl. Autor se omezuje na několik samovztažných odkazů k textům, kde o věci píše víc a kde jsou i jisté záměrně nahodilé bibliografické náznaky. Post scriptum přirozeně předpokládá znalost antické literatury, primární i sekundární.

Literatura

- HOSKOVEC, Tomáš. 2008. “Od významu v jazyce ke smyslu v textu. O dobrodružství strukturalistické cesty”. *Slovo a slovesnost* 69:1–2.110–30.
- . 2010a. “Celostní filologie jako program (na příkladu baltistiky)”. *Časopis pro moderní filologii* 92:1–2.10–7.
- . 2010b. “Jiří Veltruský (1919–1994), paralelní cesta životem a sémiotikou”. *Theatralia* 13:2.4–23.

- . 2012 [sic!]. “La linguistique textuelle et le programme de philologie englobante”. *Verbum* 32:2 (2010).193–218.
- . sous presse. “Strukturalismus dnes. Starý projekt jazykově-znakového uchopení díla a nové možnosti strukturální sémantiky”. *Jan Mukařovský dnes. Konference PLK a ÚČL AV ke 120. výročí narození Jana Mukařovského, pořádaná 14–15. XI 2011*.
- . à paraître. “Une école de Prague en cache bien d’autres : le phénomène du foyer pragois de structuralisme fonctionnel”. *La Linguistique*.

VEŘMIŘOVSKÝ, ADAM (ED.): *POETICKÝ CIKHÁJ V BRNĚ 2010. SBORNÍK TEXTŮ O POETICE*. 1. VYD. BRNO: TRIBUN EU, 2012. 202 s. ISBN 978-80-263-0337-4^[*]

reviewed by Jan Dvořák (Czech Republic)

Zdánlivě poněkud enigmatický titul *Poetický Cikháj v Brně 2010* naznačuje o povaze souboru textů, které zastřešuje, mnohé. Stejnojmenná brněnská konference, na níž jednotlivé zde uveřejněné příspěvky původně zazněly, se explicitně přihlásila k tradici cikhájských setkání, představujících zpočátku platformu pro bohemisty a slavisty působící na brněnské filozofické fakultě, která jim umožňovala prezentovat výsledky vlastní odborné práce před auditoriem kolegů a rozebírat je s nimi. Po cézuře, jejíž počátek je datován do druhé poloviny osmdesátých let, byla na začátku nového milénia tato myšlenka znovu uvedena do života, ovšem s tím rozdílem, že řady přednášejících se rozšířily i o studenty lingvistických oborů, a těm se tak otevřela možnost formálně i neformálně diskutovat se svými učiteli mimo akademickou půdu. Dosud poslední akce spadající do tohoto rámce, jejíž výsledky byly vtěleny do předkládaného sborníku, se však zároveň od těch předchozích v leccems lišila. Jejím základním svorníkem již nebyly disciplína či pracoviště účastníků, ale stalo se jím téma. Ústřední otázka totiž mířila na současné místo poetiky v kontextu literární vědy či celostně pojaté filologie.

Téma poetiky, chápáné původně v praktické rovině jako soubor znalostí a dovedností umožňujících tvorbu básnického díla a pojímané dnes především v intencích teoretických jako disciplína zabývající se vnitřní výstavbou literárního (uměleckého) díla, je na stránkách sborníku otevřeno v celkem čtrnácti studiích (doplňuje je doslov věnovaný historii cikhájských konferencí). Jejich autoři jsou reprezentanty různých generací i oborů, a to filologických, zastoupených např. bohemistikou, klasickou filologií, ale také sinologií či japanistikou, i nefilologických, z nichž některé působí ve spojení s poetikou poněkud exoticky (psychiatrie). Rozmanitost a rozdílnost jsou všudypřítomné i s ohledem na konkrétní rámcové tématu, a tedy způsob kladení i řešení dílčích otázek. Vedle teoreticky zaměřených studií jsme zde konfrontováni s didakticky orientovanými statěmi, vedle textů zabývajících se rozbořením poetických příruček jsou zde publikovány poetické rozborů literárních děl, vedle textů aplikujících perspektivu synchronní, zacílenou do minulosti i současnosti, se zde objevují i texty zohledňující diachronní pohled a konečně v centru zájmu některých studií stojí systém a jiné do této pozice posouvají jeho konkrétní realizaci. Tuto mnohost nelze samozřejmě a priori posuzovat jako něco negativního. Problémem však je, že ona klíčová otázka, která měla podle editoriału představovat páteř celého sborníku, často ustupuje do pozadí, a ten se tedy ve výsledku stává pouze volným spojením příspěvků dotýkajících se některého z aspektů poetiky, a to kolikrát jen velmi volně (čímž však nemá

^[*] Previously unpublished.

být nikterak snížena úroveň konkrétních studií jako samostatných jednotek). Situaci navíc poněkud komplikuje celková kompozice, tedy řazení jednotlivých příspěvků. Zde by bylo lze očekávat respekt vůči některé z naznačených tematických či metodických os, ten ovšem vystupuje na povrch jen v některých partiích.

Cílem tohoto textu není přinést deskripci a analýzu všech jednotlivých příspěvků, nicméně zaměříme detailnější pozornost alespoň na dva z nich, které mají v rámci sborníku zvláštní postavení. Tím prvním a zároveň úvodním je studie lingvisty Tomáše Hoskovce s názvem „Poetika a filologie“. Jde o programovou stať snažící se nastínit směr, kterým by se bádání v oblasti poetiky mělo dle autora ubírat. Bylo by zřejmě stálo za zvážení, zda konferenci, respektive výsledný sborník nekoncepovat jako soubor textů rozvíjejících, kritizujících či aplikujících zde nastíněné teze. Tato stať je zároveň (oprávněnou) apologetikou českého strukturalismu. Autor připomíná především Mukařovského chápání uměleckého díla jako znaku a z toho pramenící konsekvence pro filologický rozbor konkrétních textů. Poetiku v její předmětné rovině chápe především jako soubor norem určujících nikoliv pouze produkci, ale také interpretaci v rámci textového diskursu daného jazykového společenství, přičemž k jeho odhalení a definování je nutno stanovit korpus textů coby prostor jejich realizace. Důraz přitom klade právě na dynamické chápání normy, pro český strukturalismus příznačné, a na analýzu, v jejímž rámci by potenciální prvky daného definičního oboru byly poměřovány s těmi, které jsou v textu reálně přítomny. Cílem poetiky by tedy mělo být, usuzujeme-li správně, odhalit základní, hloubkovou strukturu díla vnímaného jako součást textového diskursu a ta by měla nastavovat limity konkrétní interpretaci. Právě v interpretaci dochází k naplnění znakové funkce coby korespondence mezi výrazovou (syntaktickou) a významovou (sémantickou) strukturou, přičemž výzkum druhé z nich by neměl být celostní, „sebevědomou“ filologií v žádném případě přepouštěn filosofii. Nicméně dodejme, že filologie by v tomto ohledu neměla ztrácet kontakt se sémiotikou, kterou lze chápat jako pomezí filosofickou disciplínu, neboť právě ona navázala na mnohé ze strukturalistického projektu, který by měl být podle autora reaktualizován.

Explicitní či implicitní pozitivní odkazy na (český) strukturalistický koncept, jeho teze i metody výzkumu lze zaznamenat v několika příspěvcích sborníku, a právě ony tedy představují výraznější jednotící linku celého souboru textů. Konstatování životnosti strukturalismu vystupuje do popředí také v druhé studii, již zde chceme zmínit. Nese název „Jeden svět, nebo dva?“, jejím autorem je psychiatr Oldřich Vinař a s poetikou souvisí jen velmi volně. Ony dva světy jsou reprezentovány přírodními vědami s jejich repertoárem otázek a přístupů, respektive nevědomou mozkovou aktivitou na straně jedné a humanitními vědami a tím, co autor nazývá duší, tedy myšlením schopným sebereflexe, na straně druhé. Konstatuje, že přehrada mezi nimi byla vytvořena uměle a obě sféry nelze chápat jako přísně oddělené. Důležitou spojnicí mu představují jazyk vnímaný jako nástroj myšlení a právě nutnost vnímat jednotlivé prvky v jejich vzájemném vztahu i ve vztahu k celkové jejich struktuře. V závěru konstatuje aktuálnost a relevantnost strukturalistického přístupu v oblasti medicíny orientované na výzkum mozku, v němž jsou obě naznačené, kulturně oddělené sféry bytostně provázány. Přestože se tedy avizovaná studie z rámce daného souboru textů poněkud vymyká, je v ní implicitně i explicitně zdůrazněna propojenost, celistvost přístupu, a lze tedy vést mezi Vinařovým a Hoskovcovým příspěvkem jisté paralely.

Tato obecně pojatá shoda se však ne vždy projevila ve vztahu k formální rovině sborníku jako komplexního textu. Jde o způsob odkazování k primárním a sekundárním zdrojům

informací, jak o distribuci poznámek pod čarou a odkazů zakomponovaných přímo do textu, tak o způsob zápisu bibliografických odkazů připojených jako závěrečný seznam literatury k jednotlivým studiím. Na tuto oblast jistě nelze vztáhnout snahu o zachování individuálního stylu jednotlivých autorů. Tento nedostatek (ani ty, které již byly předeslány) však zásadně nesnižuje přínos sborníku textů pro čtenáře, jehož ambicí je nahlédnout stav současné poetiky v intencích autorů různých generací a různého odborného zaměření.